

Ang Pagbungkal sa Konseptong Relihiyon sa Talasalitaan ni Bergaño bilang Pagtutulay sa Kultura-Pananampalataya ng mga Kapampangan sa Ika-18 Siglo

Jericho B. Dela Cruz

De La Salle Santiago Zobel School - Vermosa

jericho_b_delacruz@dlsu.edu.ph

jericho.delacruz@dlszobel.edu.ph

Oliver Z. Manarang

Holy Family Academy - Angeles City

oliver_manarang@dlsu.edu.ph

manarangoliver@gmail.com

Abstrak

Hindi maikakaila ang bilis ng paglaganap ng Katolisismong dala ng mga Kastila sa bansang Pilipinas; isang dahilan kung bakit tuluyan nang naiangkla sa pagkatao ng bawat Pilipino ang kahalagahan ng salitang relihiyon. Isa sa mga patunay ng pagkakaroon ng mahigpit na pagyakap ng mga Pilipino sa Katolisismo ay ang mga heritage church na matatagpuan sa Pampanga. Dahil dito, nabansagan ang mga Kapampangan na hindi lamang mahusay sa kusina, kundi pati na rin sa pagkakaroon ng masidhing pagpapahalaga sa kultura-pananampalatayang iniwan ng kanilang mga ninuno. Ito ang naging inspirasyon ng papel, ang makita ang kultura-pananampalatayang mayroon ang mga Kapampangan noong ika-18 siglo sa pamamagitan ng paghimay sa talasalitaan ng Kapampangan na isinulat ni Fray Diego Bergaño (1690-1747). Sa pamamagitan ng kwalitatibong pag-aaral at deskriptibong pag-aanalisa, ginamit ang talasalitaan ni Bergaño na unang nailimbag noong 1732 bilang pangunahing teksto ng pananaliksik. Inalam at itinala ang mga salitang makikita rito na may kaugnayan sa relihiyon na umusbong sa panahong iyon. Sa tulong din ng panayam mula sa mga paring Kapampangan at ilang taong maalam sa kultura-pananampalatayang Kapampangan, nakagawa ng naratibo ang mga mananaliksik na nagsilbing tulay sa muling pagsilip sa kultura sa pagdarasal, paniniwala sa mga masasamang elemento at sumpa, pagsasabuhay ng pamahiin, tradisyon sa patay, konsepto sa mga bagay na makikita sa loob at labas ng simbahan, at sanhi ng pagkakasala ng mga Kapampangan sa kasaysayan.

Ipinakita sa kabuuan ng pag-aaral ang transpormasyong naganap sa kultura-pananampalatayang Kapampangan -- mula sa nakaraan tungong kasalukuyan.

Mga Susing Salita: Fray Diego Bergaño, Kapampangan, kultura-pananampalataya, Katolisismo, relihiyon

INTRODUKSYON

Ang Kasaysayan, Kultura, at Pagkakakilanlan ng mga Kapampangan: Noon at Kasalukuyan

Sa haba ng panahong lumipas matapos masakop ang Pilipinas ng iba't ibang lahi ng banyaga, hindi pa rin maililingid ang katotohanang nanatili pa rin hanggang sa kasalukuyan ang ilang katangian at kaugaliang orihinal na taglay na ng mga Pilipino bago pa man sila maimpluwensiyahan ng kolonyalismo. Ito ay isang indikasyon na ang kultura ng bawat pangkat-etniko sa bansa ay tunay na nakalingkis at nakasanib na sa katauhan ng bawat mamamayan o komunidad. Isa sa mga pangkat-etniko na hindi maikukubli ang matinding pagyakap sa kultura ay ang mga Kapampangan.

Karamihan sa mga Kapampangan ay namamalagi sa probinsiya ng Pampanga at ang ilan ay matatagpuan sa ilang lugar sa Bataan (Dinalupihan at Hermosa) at Tarlac (Bamban, Capas, Concepcion, at Tarlac City). Ayon kay Muñoz-Mendoza, ang salitang Pampanga ay nagmula sa salitang “pampang” o *riverbank* sa Ingles (ncca.gov.ph). Dahil dito, ang kanilang pangunahing kabuhayan ay panggingisda na karaniwan nilang ginagawa sa pamamagitan ng paggawa ng mga patibong at pagtatayo ng mga palaisdaan o *fish ponds*. Isa pang dulot ng pamamalagi malapit sa katubigan ay ang paggamit ng mga sasakyang pantubig bilang pangunahing uri ng paglalakbay. Gayunpaman, dahil nga mayaman rin ang Pampanga sa kapatagan, nagagawa rin nilang magsaka partikular na ng mga pananim tulad ng tubo at palay (crespeabcede.wixsite.com).

Taong 1571 nang mapasailalim sa mga Kastila ang Pampanga sa pamumuno ni Martin de Goiti. Lantaran ang pagiging tapat ng mga Kapampangan sa mga mananakop na Kastila noong panahong iyon. Sa katunayan, naging bahagi pa ng sandatahang lakas ng mga Kastila ang mga Kapampangan dala ng pakikipaglaban ng mga ito para sa

panig ng mga Kastila. Matapos ang malawakang hispanisasyon ng mga Kapampangan sa kasaysayan, sa kabila ng katapatang ipinakita ng mga Kapampangan sa mga Kastila, maraming pagkakataon din na sila ay nag-alsa. Sa katunayan, sila ang pinakaunang grupo na sumubok na mapalaya ang kanilang mga sarili sa ilalim ng pamamahala ni Gobernador Heneral Don Sabiniano Manrique de Lara. Noong 1583, pumutok ang pag-aalsa nang tumindi ang kahirapan ng mga Kapampangan dulot ng sapolitang pagtatrabaho at kagutuman. Noong 1660, naganap ang isa na namang pag-aalsa sa pamumuno ni Francisco Maniago na umabot hanggang 1896 (crespeabcede.wixsite.com).

Mabilis namang lumaganap ang relihiyong Katolisismo sa Pampanga. Dumating ang mga prayleng Agustino sa lalawigan noong 1597. Taong 1600 pa lamang ay mayroon ng 15 kumbento at 1 kolehiyo royal (*royal college*) ng mga Heswita ang naitayo dito. Pagdating ng 1650, niyakap na ng karamihan ang Katolisismo. Ayon kay Tangingco (2015), sa kasalukuyan, ang mga Kapampangan ay nasa kasukdulan na ng pagiging relihiyoso dahil na rin sa sumusunod: gumagastos ng malaki para sa mga pagpapatayo o pag-renovate ng mga simbahan o templong dalanginan; ang pag-over-decorate, over-dress, at over-process sa mga retablo at santos (*altars and icons*); at pagtingala sa mga pari na humahantong sa puntong inihalal ang mga ito sa mga posisyong politikal. Ang Pampanga ay hindi na lang ngayon tahanan ng mga deboto sa Katolisismo sapagkat nariyan na rin ang ibang sekta tulad ng *Ang Dating Daan* ni Eli Soriano maging ng *Kingdom of Jesus Christ* ni Apollo Quiboloy, at marami pang iba.

Kung pag-uusapan naman ang edukasyon ng mga Kapampangan, masasabi na ang Pampanga kung saan makikita ang karamihan sa populasyon ng mga Kapampangan ay may magandang sistemang pang-edukasyon. Ayon kay Andres (2003), ang mga magulang na Kapampangan ay kadalasang ipinapag-aral ang kanilang mga anak sa mga *high-class schools* sa Pampanga tulad na lamang ng Don Bosco Academy, St. Scholastica, at Chevalier sapagkat prayoridad ng mga ito ang edukasyon ng kanilang mga anak. Kadalasan, tinatapos ng mga Pampangueño ang kanilang mga degri sa Maynila o kaya naman ay sa mga nangungunang unibersidad sa kanilang lugar.

Mayaman din ang mga Kapampangan sa panitikan tulad ng mga alamat, tumayla, bugtong, kuwentong bayan, salita, kasebian (kasabihan),

at awiting bayan. Ayon kay Ordonez (2009), “Amanung Sisuan” ang katawagan sa wikang Kapampangan. Ito ay nangangahulugang “sinusong wika.” Ang Amanung Sisuan ay kabilang sa pamilya ng mga wikang Malayo-Polynesian. Isa ang Kapampangan sa walong malalaking wika sa Pilipinas at kinokonsiderang *unique* dahil sa pagiging tunog kakaiba nito sa mga non-Kapampangan. Sa kasalukuyan, bilang suporta sa pagpapayaman sa panitikan ng Amanung Sisuan, patuloy ang mga dalubwika ng Kapampangan sa pagpo-promote sa pag-publish ng mga tula at prosa na nakasulat sa wikang Kapampangan, awitin sa mga CDs, talasalitaan, pahayagan, gayundin ang pag-aalok ng mga kurso sa mga lokal na kolehiyo, at programang panradyo at telebisyon.

Mula sa mga nabanggit na aspetong pangkasaysayang nakatuon sa pang-araw-araw na pamumuhay, pagkikipag-aklas, relihiyon, edukasyon, at panitikan ng mga Kapampangan, maitutulay ang iba’t ibang katangiang kasalukuyang taglay ng mga Kapampanganang nabubuhay sa modernong panahon. Ayon sa pananaliksik at obserbasyon ni Tangingco (2015), may sampung bagay na kailangang malaman ng mga tao patungkol sa mga Kapampangan: 1) normal lamang na malakas ang tinig ng mga Kapampangan tuwing sila ay nakikipag-usap sa kanilang mga kapwa Kapampangan, 2) mataas ang tingin ng mga Kapampangan sa kanilang lahi dahil sa paniniwalang sila ang pinakamahusay at nauna sa lahat, 3) nagdaramdam ang mga Kapampangan tuwing sila ay tinatawag na *dugong aso* (dog-blooded) sapagkat ito ay tinatanggap nila bilang atake sa kanilang personal na integridad at alaala ng kanilang mga ninuno, 4) mahusay ang mga Kapampangan sa pagluluto, sa katunayan, tinagurian ang Pampanga bilang *Food Capital* ng Pilipinas, 5) kilala ang mga Kapampangan bilang *bashers, highly opinionated, at contentious* na tao lalo na sa mga pagkaing may mali sa pagkakaluto, o kaya naman ay sa mga taong mahilig tumaliwas sa kanilang mga ideya, 6) may malalim na pagpapahalaga ang mga Kapampangan sa relihiyon, 7) ang mga Kapampangan ay may mataas na panlasa sa sining dulot ng kanilang pagiging babad sa kulturang hatid ng kolonyalismo, 8) matibay ang loob ng mga Kapampangan na napatunayan sa pagputok ng Pinatubo kung saan sila ay sama-samang umahon kasabay ng pagkakasilang ng iba’t ibang sining na nakatuon sa mga karanasan nila sa nasabing kalamidad, at panghuli, 10) ang mga Kapampangan ay matatapang o mas kilala bilang *risk-takers* dulot ng dugong mula sa kanilang mga ninuno na walang humpay na nakibaka at nag-aklas para sa kanilang kalayaan.

Ang lahat ng ideyang nailahad ay may kaugnayan sa pag-aaral dahil kailangang maipakilala ang kultura, pagkakakilanlan, kaugalian, at katangian ng mga Kapampangan bilang saligan sa pagsipat sa imahe ng mga sinaunang Kapampangan. Sa pamamagitan ng mga nailahad na impormasyon, mas nagiging maliwanag ang pagtutulay sa kasalukuyan ng mga konseptong nabuhay na sa ika-18 siglo patungkol sa mga Kapampangan.

1. Ang Pagtalakay sa Transpormasyon ng Relihiyon ng mga Kapampangan

Sa konteksto ng mga Pilipino, hindi maaaring ihiwalay ang ispirituwal sa sikolohikal na aspeto ng mga tao (Yabut, 2013). Ayon pa kay Yabut, “winika nina Hill (2000), ang ispiritwalidad ay mula sa salitang Latin na ‘spiritus’ na ang ibig sabihin ay hininga o buhay. Madalas iniuugnay ang ispiritwalidad sa konteksto ng relihiyon at mga ritwal sa ilalim nito na nararanasan at ipinapahayag ng marami (Zinnbauer et al. 1997; Hill et al. 2000).” Sa ganang ito, makikita na ang paraan ng pagsamba na mga Pilipino, partikular na lamang ang mga Kapampangan, ay may natatanging pinagmulan kung sisipatin ang kasaysayan ng ispirituwalidad ng mga ito. Ayon kay Jocano, malaki ang kontribusyong naibahagi ng iba’t ibang grupo na galing pa sa malaking bahagi ng Asya sa kultura ng mga Pilipino. Maging sa Timog-Silangang Asya, kapansin-pansin ang pagkakaroon ng magkakatulad na animistikong relihiyon (Domingo, 2002).

“Ayon kina Hill (2000), galing ang relihiyon sa ‘religio’ na ang ibig sabihin ay pag-iisa ng sangkatauhan sa ibang kapangyarihan na higit pa sa tao.” Karaniwan nang sinasabi na ang relihiyon ay may isang pormal na istruktura na may sistema ng paniniwala, gawain, at makitid na kahalintulad ng mga relihiyosong institusyon (Zinnbauer et al. 1997; Corrigan et al. 2003; Hill at Pargament 2003). Sa ating konteksto sa Pilipinas, tila magkaugnay ang konsepto ng ispiritwalidad at relihiyon. Matutunghayan ditong karaniwang makikita ang ispiritwalidad sa konteksto ng relihiyon at sa mga ritwal na nakagisnan na ng mga Pilipino. Binigyang-diin na nina Enriquez (1994), Covar (1998) at Obusan (1998) na bago pa man masakop ng iba’t ibang relihiyon ang Pilipinas, mayroon nang mga paraan ang ating mga ninuno sa pakikipag-ugnayan sa mga hindi nakikita na kasalukuyang

tinatawag nating relihiyon, na tinawag naman ng mga mananakop bilang mga pamahiin, pagiging pagano, at iba pang natutuon sa isang Pinakamataas ng Nilalang.” (Yabut, 2013)

Ayon kay Balquiedra, naniniwala ang mga naunang Pilipino sa Maykapal, kay Bathala, kay Laon, o Apung Guinu (sa mga Kapampangan), bilang pinakamakapangyarihang espiritu. Sa gitna ng ganitong paniniwala, halimbawa kay Apung Guinu, ang mga sakripisyo ng mga naunang Kapampangan ay hindi alay sa Kaniya sapagkat para sa kanila, si Apung Guinu ay nasa labas ng mundo ng mga tao (Domingo: 158). Mas pinaniniwalaan ng mga Kapampangan ang mga espiritong nasa mundo ng tao na tinatawag nilang *anito* o *nunu* o mga ispirito ng mga namatay nilang kamag-anak. Sa pamamagitan ng mga *nunu* ay naipaaabot ng mga nabubuhay na sinaunang Kapampangan ang kanilang mga dasal kay Apung Guinu. Ginawan din ang mga *nunu* ng mga imahen na tinawag na *likha* at larawan (Domingo: 159).

Pinaniniwalaan noon na naninirahan ang mga *nunu* sa mga ilog, lupa, puno, o sa mga bakuran kaya naman nauso ang pagbigkas ng “makilabas ku pu” na nangangahulugan sa Tagalog na “pasintabi” bilang paggalang o kaya naman ay paghingi ng pahintulot sa kanila. Ang paniniwalang ito ang nagbukas sa kulturang tinatawag na *paraya* na nangangahulugang pag-aalay ng dugo ng hayop na ibinubuhos sa pundasyon ng mga ginagawang malalaking proyektong tulad ng dam, tulay, minahan, at pagawaan. Naniniwala silang ang dugong inialay ay sapat nang pagpalubag sa mga ispiritung naninirahan sa lupang pagtatayuan ng mga nasabing proyekto (Domingo: 160). Sa panahon ding ito ay makikita ang mataas na paniniwala ng mga sinaunang Kapampangan sa mga pamahiin sa mga patay, mga maligno gaya ng tianak, mangkukulam, at kapre.

Sa paglipas ng panahon, sa pagdating ng mga misyonaryo, unti-unting naimpluwensiyahan ng Kristiyanismong pananaw ang matandang relihiyon ng mga Kapampangan. Napansin ng mga Kastila na: wala silang templo; wala silang banal na kasulatan; wala silang sakripisyo; at magulo ang kanilang paniniwala (Domingo: 162-163). Kaya sa tagpong ito ay sinubukan ng mga Kastila na ipakilala sa mga katutubo ang Katolisismo.

Maraming mga bagay ang matatagpuan sa mga naunang relihiyon ng mga Kapampangan, sa mga Pilipino, lalo na, na naging daan

upang maging madali ang pagtanggap ng mga Pilipino sa Katolisismo. Ang pananaw sa mga anito ay nakatulong sa madaling pagtanggap sa pamamaraan ng pagsamba at paggalang sa mga santo. (Domingo: 166). Totoong tinanggap ng mga Kapampangan, ng mga Pilipino ang krus at si Hesus na dala ng mga misyonaryo at dayuhan. Sapat nang banggitin ang marami at iba't ibang bersyon ng imahen ni Sto. Nino, Mahal na Poong Hesus, ng Nazareno, ng Mahal na Puso ni Hesus, at marami pang iba. Bukod pa rito ay ang mga sari-saring dasal, debosyon, at prusisyon, mga medalyon at kwintas na sinasabit, at mga imahen na inilalagay sa mga bahay at maging sa mga pitaka (Domingo: 169). Ito ay mga patunay ng paglalangkap ng mga naunang paniniwala at pananaw sa relihiyon ng mga Pilipino sa popular na Katolisismo, namamasid man o hindi.

Sa pagpasok ng kasalukuyang panahon, hindi maitatangi na napakalaki ng naging pagbabago sa paraan ng pagsamba ng mga Pilipino, partikular na lamang ang mga Kapampangan. Mula sa abstraktong pagsasampalataya sa kalikasan at mga anito ay nahubog ang ideyang bumuo ng mga simbahan na itinuturing ngayon bilang mga *heritage church* na karamihan ay makikita sa probinsiya ng Pampanga. Makikita sa loob ng simbahan ang iba't ibang debosyon ng mga tao. Isa sa mga pinakahihintay ng mga debotong Pilipino ay ang Prusisyon ng Nazareno na ginaganap tuwing ika-siyam ng Enero sa Quiapo, Manila na dinadaluhan ng milyon-milyong Pilipino upang lamang makapagdasal at makapagpunas ng panyo sa poon.

Bilang patunay sa debosyong ipinapakita naman ng mga Kapampangan, tinalakay sa pag-aaral ni Yabut (2013), ang masidhing paniniwala ng mga deboto sa Apu Mamacalulu Shrine o Sto. Entierro na makikita sa Angeles City. Winika ni Yabut na ang debosyon ay nakaugnay na sa kamalayan at kulturang Pilipino. Ipinakita sa resulta ng kaniyang pag-aaral na ang mga deboto ay tinitiyak na mahahawakan ang imahen tuwing sila ay dumadalaw sa simbhang kinaroroonan nito. Ang debosyon ng mga taong nakapanayam ni Yabut ay napatutungkol sa paghingi ng tulong at gabay kay Apu gayundin ang kanilang pagpapasalamat sa mga bagay na natanggap sa buhay. Maaaninag ang pagkislap ng sinaunang pamamaraan ng relihiyon ng mga Pilipino sa mga tagpong tulad nito sa kasalukuyan na nagpapakita ng paghahangad ng mga tao na mahawakan ang isang imahen. Ito ay isang patunay na kahit pa mas konkreto na sa kasalukuyan ang kanilang nakikita at sinasamba ay hindi pa rin tuluyang maiwawaksi

ang kamalayang sinauna. Malaki ang naging impluwensiya ng relihiyon sa mga Kapampangan.

Dominante ang relihiyong Romano Katoliko sa Pampanga. Kung papansinin ang mga itinuturing na *high-class schools* sa lugar, halos pinapatakbo ang mga ito ng mga Romano Katoliko. Ang Pampanga ay nakilala sa “Crucifixion” tuwing Semana Santa kung saan, ang mga nagpipinetensya ay ipinapako sa krus tulad ng ginawa kay Hesus. Ang mga nagpipinetensya ay naghahandog ng kanilang mga dasal at pangako tulad ng kaparehong karanasan kay Hesus bago maipako sa krus. Ngayon, mas kilala ang gawaing ito bilang *tourist attraction* kaysa isang *religious ceremony* sa lugar (Andres, 2003). Kakambal na rin ng pagiging relihiyoso ng mga Kapampangan ang pagiging mapaniwalain sa mga pamahiin. Maraming pamahiin ang sinusunod ng mga Kapampangan na itinuro pa ng kanilang mga ninuno patungkol sa pag-aasawa, pagbubuntis, at kamatayan.

Ang pagtalakay sa kasaysayan ng relihiyong mayroon ngayon ang mga Kapampangan ay magagamit bilang bintana ng mga mananaliksik sa pagpapaliwanag ng mga salitang may kaugnayan sa relihiyon na mabubungkal sa talasalitaan ng Kapampangan na ginawa ni Fray Diego Bergaño na unang nailimbag noong 1732.

2. Fray Diego Bergaño: Ang Daan sa Muling Pagsilip sa Ika-18 Siglo

Ipinanganak noong 1695 sa Cervera, isang bayan sa probinsya ng *Palencia* ng Espanya. Si Bergaño ay labinlimang taon pa lamang nang siya’y pumasok sa Agustinong kumbento ng Santa Catalina sa Badaya kung saan siya ay naging kilalang mambabasa. Noong siya’y dalawampu’t tatlong taong gulang, sumali siya sa misyon sa Maynila, sa pamumuno ni Fray Miguel Rubio. Matapos siyang manatili sa Agustinong kumbento sa Intramuros ng anim na taon, nailuklok siya bilang kura-paroko ng parokya sa Santa Monica Parish sa Mexico, Pampanga noong 1725. Ang Mexico, noong ika-labingwalong siglo, ay isa sa tatlong bayan sa Pampanga na abala sa iba’t ibang mga gawain. Isinulat ni Fray Gaspar de San Agustín na Bacolor ang “es la capital,” Mexico ang ilang “es la corte de Pampanga” at ang Guagua ay ang “es igualmente.” Ang tatlong magkakatabing bayan na ito ay tumayo bilang pwersang Espanyol sa probinsya (halimbawa ay ang pagkakabahagi

ng sangay ng gobyerno sa mga ito) hanggang 1754 noong ang bagong bayan ng San Fernando ay inalis mula sa Mexico at Bacolor. Matapos ang isang taon, noong 1755, ang Bacolor ay opisyal nang naging kabisera ng Pampanga, matapos ito maging sentro ng mga pamprobinsyang opisina ng pamahalaan na noon ay nasa Mexico at Guagua.

Isinulat (o natapos niyang isulat) ni Bergaño ang *Arte de la Lengua Pampanga* na inimprinta ng mga Heswita noong 1729 (bilang ang sariling palimbagan ng Lubao ay matagal nang naibenta) sa kaniyang pamamalagi sa Mexico mula 1725 hanggang 1731. Noong 1731, inilipat siya sa Bacolor ngunit muli ding ipinatawag sa Intramuros upang magsilbi bilang *examinador sinodal* (isang kasapi ng lupon na nagdedesisyon ng pagsulong at mga gawain), na kalauna'y naging *definidor* (isang espesyal na *elector* sa *triennium* na kung saan ang paghalal ng puno ng Probinsyang Agustino ay isinasagawa sa bawat tatlong taon), at sa huli, isang *prior* (puno ng Agustinong Kumbento sa Maynila).

Sa mga panahong ito, isinulat (o natapos isulat) ni Bergaño ang *Vocabulario de Pampango en Romance y Diccionario de Romance en Pampango* (na inimprinta ng mga Pransiskano noong 1732). Sa parehong *Arte at Vocabulario*, tinulungan ng isang Kapampangan mula sa Mexico si Bergaño na kung hindi kinilala at pinasalamatang ng prayle sa kaniyang introduksyon ay nabaon na sa limot ang pangalan; siya ay si Don Juan Zuñiga. Noong 1734, sa panahon ng sumunod na *triennium*, inihalal si Bergaño bilang pinuno ng buong Agustinong Probinsya sa kolonya; sa parehas na taon, isinulat niya ang isa pa sa kaniyang mga pangunahing likha, ang *Informes sobre Patronado y Jurisdicción*. Nanatili siya sa Intramuros sa loob ng labingdalawa pang taon, ngunit nakababahalang isipin na wala na siyang isinulat sa panahong ito. Noong 1747, mula nang siya ay itinalaga sa Bacolor; ayon sa mga tala, namatay siya noong Enero 9, 1747 na marahil ay pinapahiwatig na siya ay may karamdaman sa loob ng labindalawang taon na pamamalagi sa Intramuros at ninais na makauwi sa kaniyang minamahal na Pampanga kakaunting araw lamang mula sa kaniyang kamatayan.

Si Fray Diego Bergaño ay walang dudang isang respetado at batikang misyonaryong Agustino noong ika-labingpitong siglo. Maliban sa pagiging *examinador*, *definidor*, *prior*, at kinalaunan, puno ng Agustinong Probinsya, marahil siya rin ay isang *lector* na ang hanapbuhay ay magturo sa mga misyonaryong kadarating pa lamang

mula sa Espanya ng wika ng kanilang mga pamamahalaan sa hinaharap. Iniakda niya ang kaniyang balarilang Kapampangan at talasalitaan o diksyunaryong Kapampangan para sa mga misyonaryong *neophyte* na ito. Isinulat ni *Definidor* Vicente Ibarra, OSA sa kaniyang liham ng pagtanggap sa talasalitaan na, “... *in this work and the preceding one (Arte), they will find everything that they need, to be able to explain the Christian doctrines to the inhabitants of Pampanga.... We should warmly thank the author for it.*” [sa kaniyang likha at sa nauna rito (*Arte*), makikita nila ang lahat ng kanilang kailangan upang maihayag ang kanilang mga Kristiyanong doktrina sa mga namamalagi sa Pampanga. Nararapat na pasalamat natin ang manunulat para dito.] Sa kabilang banda, isinulat ng OSA na si *Official Censor* Casimiro Diaz na ang talasalitaan ay “*came out so perfect that there is nothing else to ask for and there is nothing to modify.*” [perpektong lumabas na tila wala nang hihingin o kailangan pang baguhin.]

Sa mga klasipikasyong-relihiyon na pumunta sa mga kolonya upang mangaral sa mga katutubo, ang mga Agustino ang mga pinakaunang nakarating noong 1565. Sinundan sila ng mga Pransiskano noong 1578, mga Heswita noong 1581, mga Dominikano noong 1585 at mga Rekoleta noong 1606. Noong 1594, matapos malaman na ang Pilipinas ay maraming mga pangrehiyunal na wika, hinati ng Espanya ang kolonya at ito ay nagtalaga ng mga etnolingguwistikong rehiyon sa bawat klasipikasyon ng relihiyon. Sa ganoong paraan napunta ang mga Agustino sa Pampanga. At kahit na isinabatas ng Hari ang pagtuturo ng Espanyol sa mga katutubo, iginiit ng mga misyonaryo na mas madali nilang matututunan ang mga katutubong wika kaysa ang pagtuturo ng Espanyol sa mga katutubo. Kinalaunan, sa halip na magturo ng kanilang wika sa mga Kapampangan, nag-aral ang mga Agustino ng Kapampangan na humantong sa pagsulat ni Bergaño ng kaniyang balarila at talasalitaan bilang mga aklat para sa mga misyonaryong ito.

Si Bergaño ay hindi ang unang taong nagsulat ng balarilang Kapampangan maging ang unang sumulat ng talasalitaan ng Kapampangan. Si Fray Diego Ochoa de Salazar, isang OSA, ay sumulat ng isang arteng Kapampangan at Bokabularyong Kapampangan noong 1578, halos pitong taon matapos ang *conquistadores español* ay naglayag sa *Manila Bay* at unang nakasalamuha ang mga Kapampangan. (Wala pang nakikitang kopya ng mga likha ni Ochoa.) Noong 1617, isinulat ni Fray Francisco Coronel, isang OSA, ang kaniyang *Arte y Reglas de la*

Lengua Pampanga at sa taong 1700, isinulat ni Fray Alvaro de Benavente, OSA ang kaniyang *Arte y Diccionario Pampango*. Ngunit bilang kontemporaryo ni Bergaño, pinuri ni Fray Remigio Hernandez, OSA, sa kaniyang rebyu ng likha ni Bergaño na, “*While the authors of other Kapampangan dictionaries explained things clearly and laudably, they did not touch many important modes and many other words, which are now presented with certainty and with ease by this author.*” [Habang ang mga manunulat ng ibang talasalitaang Kapampangan ay nailahad ang mga bagay-bagay nang malinaw at katangi-tangi, hindi nila nasaklaw ang napakaraming mga importanteng tono at salita na ngayon ay ibinahagi nang may katiyakan at kasiguraduhan ng manunulat.”]

Ang mga nagawa ni Bergaño na hindi nagawa ng iba ay: (a) ang pagtukoy sa ugat ng mga piling salita at pag-isa ng mga hanguan mula sa salitang ugat; (b) ang paglalahad niya ng kaugnayan ng mga salitang ito at; (c) ang pagpapayaman niya sa kahulugan ng mga salita nang may kultural na tala. Habang sinusubukang sundan ang kaniyang mga gawang depinasyon at sangay-sangay na mga pagsusuri ng mga sintaks at *conjugations*, mapapansin na mas sineryoso ng Espanyol na ito ang wikang Kapampangan kumpara sa sino mang katutubong Kapampangan (Karamihan sa mga ideyang ito ay sariling salin ng mananaliksik na halaw sa biograpiya ni Bergaño na makikita sa talasalitaang *Vocabulario de Pampango en Romance y Diccionario de Romance en Pampango* – reprinted copy 1860).

Mahalaga ang naging pagtalakay sa buhay ni Bergaño sapagkat maipakikita sa pag-aaral na ito ang kaugnayan ng paksa sa mismong buhay ng maylikha ng tekstong sinuri ng mananaliksik. Dahil sa kaalamang si Bergaño ay isang pari, mas makatitiyak na ang mga itinalang salita na may kaugnayan sa konsepto ng kultura-pananampalataya ay tunay na repleksyon ng danas ng mga Kapampangan sa ika-18 siglo.

METODOLOHIYA AT SAKLAW NG PAG-AARAL

Ang papel na ito ay isang kwalitatibong pag-aaral kung saan hinimay at itinala ng mananaliksik ang lahat ng salitang may kaugnayan sa konsepto ng relihiyon sa talasalitaang Kapampangan ni Fray Diego Bergaño na pinamagatang “*Bocabulario de Pampango en Romance y Diccionario de Romance en Pampango*” na unang nailimbag noong 1732. Ayon kay Hammarberg (2016), ang kwalitatibong pag-aaral ay

naglalayong masagot ang mga katanungang patungkol sa karanasan at perspektibo ng tao. Kadalasan itong ginagawa sa pamamagitan ng pag-iimbestiga sa mga paniniwala, konsepto, at kultura ng isang pangunahing pangkat o lupon ng tao. Pakikipanayam at pagsusuri sa mga teksto ang ilan sa pangunahing paraan sa pagkalap ng datos, gayundin sa pagkakaroon ng isang mabisang interpretasyon.

Ginamit ng mga mananaliksik ang talasalitaang nilikha ni Bergaño bilang teksto ng pag-aaral. Inilahad gamit ang deskriptibong pag-aanalisa, ang lahat ng bagay na nasuri partikular na lamang ang imahe ng kultura-pananampalataya ng mga Kapampangan sa ika-18 siglo. Pinaghabi-habi ng mananaliksik ang mga kahulugan ng mga salitang naitala na may kaugnayan sa konsepto ng relihiyon upang makabuo ng isang komprehensibong naratibo na sinuportahan ng mga kaugnay na pag-aaral at literaturang nakapokus sa ika-18 siglo.

Sa paghahangad na makakamit ng konkretong paliwanag patungkol sa: mga konsepto sa kultura-pananampalataya ng mga Kapampangan na mababakas sa mga salitang makikita sa talasalitaan ni Bergaño; at mga konsepto sa kultura-pananampalataya ng mga Kapampangan na tuluyan nang nawala o/at nananatili pa rin sa kasalukuyang panahon, nakipanayam ang mananaliksik sa sumusunod na respondente:

Bilang	Ngalan	Pagkakakilanlan
Respondente 1	Rev. Fr. Greg. G. Vega	38 taon na sa pagiging pari; kasalukuyang kura-paroko ng Our Lady of Victory Parish – Dau, Mabalacat City.
Respondente 2	Rev. Fr. Jowel Jomarsus P. Gatus	7 taon na sa pagiging pari; kasalukuyang kura-paroko ng Sto. Rosario Parish – City of San Fernando
Respondente 3	Mr. Jesus T. Evaristo	Philosophy Professor – University of the Assumption; 30 taon na naninilbihan sa simbahan
Respondente 4	Mr. Reynaldo Velardo	Chairman – Ministry on Liturgy Metropolitan Cathedral of San Fernando, Pampanga; 10 taon na naninilbihan sa simbahan
Respondente 5	Mr. Robby Tantingco	Vice President for Student Affairs – Holy Angel University at Director of Center for Kapampangan Studies

Ang Talahanayan ng mga Salitang may Kaugnayan sa Kultura-Pananampalatayang Kapampangan: Ang Pagtutulay sa Kasaysayan Tungong Kasalukuyan

Maraming bagay at konsepto patungkol sa relihiyong mayroon ang mga Kapampangan sa ika-18 siglo ang maaaring matanaw sa talasalitaang nilikha ni Fray Diego Bergaño. Natatangi ang bawat ideya sapagkat makikita na may nanatili pa rin sa mga ito sa kasalukuyang panahon. May mga salita pa ring patuloy na ginagamit at may iba naman na tuluyan nang naglaho o kaya naman ay napalitan na ang kahulugan.

PANINIWALA, KONSEPTO, AT KULTURA SA PAGDARASAL

Guino ang tawag ng mga Kapampangan sa mga taong pinagsisilbihan sa panahong ito, *panginoon* o kaya naman ay taong may maraming alipin; naiaangkla rin ang salitang ito sa pagtawag kay *Apung Guinu* (iba sa pagkakakilala sa sinaunang relihiyon ng mga katutubong Kapampangan) bilang pantukoy sa Diyos na pinaniniwalaang nakatataas sa lahat at *miglalang* (may gawa o namamahala) sa buong *yato* o buong mundo. Mula sa mga banal na kasulatang dala ng mga misyonaryo ay unti-unting nagkaroon ng ideya ang mga Kapampangan patungkol sa konsepto ng *cabalan* o pakikiwangis sa angking katangian ng Diyos at mga santong pinaniniwalaang gumagabay sa kanila sa pang-araw-araw na pamumuhay. Ang daan sa pagiging *banal* ay ang pagsasabuhay ng mga *aral* (doktrina at natutuhan) mula sa pangaral ng Diyos. Kaya madalas, isinusunod ang *lag-guino* (ngalan) ng mga bagong silang sa mga santo sa paniniwalang maaaring makamit din ng mga ito ang *asal* o mabuting katangiang angkin ng napiling santong ipapangalan sa bata.

Sa kasalukuyan, ang salitang *Guino* ay pormal at palagian nang ginagamit bilang pantukoy sa sinasambang Diyos (Respondente 2, 3, 4, 5). Ginagamit naman ang salitang *aral* bilang katawagan sa ebanghelyo (*gospel*) ng Diyos sa bawat isinasagawang misa (Respondente 1, 3, 4, 5). Gayundin ang pagiging *banal* na pinaniniwalaang pagiging tulad ng Diyos at mga santo sa gawi at pananaw (Respondente 1, 2, 4).

Malaki ang naging gampanin ng mga bagong silang na gabay at paraan ng *pagsalpanataya* (pananampalataya o paniniwala) sa *Apung Guinu* ng mga Kapampangan sa kanilang naging araw-araw na pagkilos.

Mas naging pormal ang kanilang pagbibigay *puri* o paggalang at pagsamba sa kanilang kinikilalang Diyos. *Daun* ang tawag sa handog ng mga Kapampangan sa Diyos. Ito ay maaaring maging pagkain o salapi na ibinibigay sa simbahan, at maaari namang maging mabuting gawi bilang tugon sa sinasabing paanyaya ng Diyos. Sa panahong ito, mas naghari ang kahalagahan ng *lugud* (pagmamahal) sa kapwa bilang tulay o paraan ng pagpapakita ng kabutihang asal na pinaniniwalaang kinalulugdan ng Diyos.

Sa kasalukuyan, ginagamit ang salitang *daun* ng mga Kapampangan bilang paggunita sa araw ng mga patay (Respondente 4). Ginagamit pa rin ang *daun* bilang pantukoy sa bahaging pag-aalay ng mga tao tuwing misa (Respondente 3) at *daun* “refers to the offering in the mass usually the bread and wine” (Respondente 2). Sinasabi naman na ang *lugud* ay tumutukoy sa pagmamahal ng Diyos sa tao (Respondente 2, 3, 5).

Yaya ang tawag sa pagbibigay inspirasyon sa iba upang kumilos tungo sa isang magandang hangarin, maaaring pasalita o kaya naman ay ang paggamit sa sarili bilang modelo ng paggawa. Isinilang ang pagkakaroon ng mga *teuagan* (godparent) na siyang nagsisilbing maaaring tawagan o kakampi na pinaniniwalaang makapagbibigay tulong sa mga saglit na nahihirapan o may kaguluhan sa pag-iisip o buhay. May basbas mula sa langit ang maaaring maging *teuagan* ng isang bata o kaya naman ay magkatuwang na bagong kasal. Malaki ang responsibilidad ng *teuagan* sapagkat sila ay naging saksi at nangako na magbibigay ng tulong-ispiritwal sa kanilang mga inaanak (*godchildren*).

Sa lente ng mananaliksik bilang isang Kapampangan, dikit na dikit na sa dila ng mga Kapampangan ang salitang *Apung Guinu* tuwing sila ay nananalangin. Nakatambal na sa kasalukuyang panahon ang salitang ‘biyaya’ kapag winika ang salitang *Apung Guinu*. Para sa kanila, ang *Apung Guinu* ang siyang pinakamakapangyarihan sa lahat; kaya sa kanilang pagdarasal dito ay palaging nakasunod ang paghingi ng kakainin kinabukasan gayundin, ang paghingi ng grasya sa anyo ng salapi. Dahil sa pagpasok ng halaga ng salapi sa modernong panahon, hindi maililingid ang naging gampanin nito sa kultura-pananampalataya ng bawat Kapampangan. Ito ang nag-udyok sa pagbabago ng konteksto ng ibang kultura tulad na lamang ng sa pagkuha ng *teuagan*. Kung magbabalik-tanaw sa nakaraan, napakasagrado ng pagkuha ng

isang *teuagan*. Noon, isang *teuagan* para sa isang bata ay sapat na sapagkat kung sisisirin ang gampanin ng isang *teuagan*, makikita na sila ang nagsisilbing gabay at tagapangalaga ng kanilang inaanak kung magkataon man na mawala ang mga magulang nito. Kasama rin sa sinumpaang tungkulin ng isang *teuagan* ay ang masigurong nasa mabuting landas ang kanilang mga inaanak kaya't maituturing na isang pagkakasala para sa kanila ang makitang mapunta sa kasamaan ang batang ipinagkatiwala sa kanila. Ngayon, lantaran na ang pamantayan na lamang ng mga magulang sa pagkuha ng *teuagan* ay ang kakayahang pinansyal ng tao. Kung dati ay sapat na ang isa o dalawa, ngayon ay kailangang makabuo ng 20-30 bilang ng mga *teuagan* sapagkat iniisip na kaagad ng ilang mga magulang ang malilikom na salapi (ang isang ninong o ninang ay inaasahang magbibigay ng salapi sa magulang ng kanilang inaanak sagisag ng kanilang handog sa bata) sa mga *teuagan*.

Noon, sa pamamagitan ng *masaplalang* (masagana) pagsamba, pinaniniwalaan na magkakaroon ng *mambang* o kahusayan ang bawat galaw at kilos ng mga tao, partikular na lamang sa kanilang paghahanapbuhay. Pinaniniwalaan na ang bawat mabuting asal ay nagreresulta ng mabiyayang buhay. Iba-iba ang nagagawa ng *masaplalang pagsalpanataya* ng mga tao sa panahong ito; maaaring maging *lunas* o gamot sa anumang malubhang sakit. *Lunas* ang tawag sa halamang may maasim na dahon at bunga na pinaniniwalaang gamot sa anumang uri ng pagkakalason o kamandag na mula sa kagat ng mababangis na hayop ngunit hindi naglaon ay ginamit na ang salita bilang pangkalahatang solusyon sa mga sakit. Sa paniniwalang Kapampangan, gamit ang taimtimang pananalangin, ipinagpapalagay ng marami na *mala* (himala) ang tawag sa lunas upang *mibag-gua* o gumaling mula sa kritikal na karamdaman at bumalik sa dating lakas ang isang tao. Kilala din ang mga *siac* o manghuhula ng hinaharap bilang mga taong *mapagmala* tulad ni Moises na tinaguriang *siac* ng Diyos. Pinaniniwalang kayang wikain ng mga *siac* ang mga propesiya at hulaan ang mga bagay na kagagawan o mula sa demonyo.

Dala ng modernisasyon sa kasalukuyang panahon, dahil sa maraming ospital na naitayo sa bansa, bibihira na lamang din ang pagtitiwala ng mga tao sa pagkakaroon ng *mala* tuwing sila ay may karamdaman. Ang takbuhan ngayon ng marami ay ang mga ospital sapagkat pinaniniwalaang mas mabilis at epektibo ito dulot ng pag-aaral na inilatag ng siyensiya sa tao. Ito ang isa sa mga dahilan ng

unti-unting pagkawala ng salitang *mala* at *siac*. Ang *siac* na noon ay pinaniniwalaang may kakayahang hulaan ang mga bagay na kagagawan o mula sa demonyo; na hindi naglaon ay ipinagpalagay bilang mga albularyo, ay bihira na lamang din kung puntahan o hingian ng tulong. Ito ang naging daan kung saan unti-unting naglalaho sa kultura ng mga Kapampangan ang gampanin ng pananampalataya sa kanilang pagpapagamot. Mapapansin na ang mga hindi na lamang bumibitaw sa ganitong kagawian ay yaong mga katutubo na walang access sa mga pribadong pagamutan o kaya naman ay mga taong namamalagi pa rin sa mga rural areas.

Ab-blas naman ang tawag sa inaasahang gantimpala ng mga tao mula sa Diyos kaya patuloy ang bawat isa sa pangangalaga ng kanilang *dangal* (*honor* o dignidad) na siyang maaaring maging paraan upang makilala sila ng tao pati ng Diyos bilang isang mabuting mamamayan. Batay sa kasaysayan, isa sa mga pinaniniwalaang *ab-blas* ng Diyos na maaaring matamo ng isang mabuting tao sa panahong iyon ay ang *pagluid* (paghaba) ng buhay at ang pagkakaroon ng kakayahang makagamit sa mga *palabul* o mga bagay na pinaniniwalaang nilikha ng Diyos para magamit ng tao sa kanilang pamumuhay; sa madaling salita, mga biyaya. Hindi rin maikukubli sa mga araw na iyon ang pagkakasala ng tao. *Ami* ang tawag sa kaparusahang ipinapataw ng tao sa kaniyang kapwa tao. Ito marahil ang nakadikta sa batas ng kanilang lipunan, sa madaling salita, makikita pa rin sa panahong ito ang kaparusahang hatid ng lipunan sa mga taong lumalabag sa kanilang mga likhang batas. May mga pagkakataon na nagiging batayan ng mga tao ang batas ng Diyos sa paglikha nila ng panlipunang kautusan. Kilala ang salitang *lumac* bilang pagtukoy sa mga taong natukso o kaya naman ay nadaig sa patibong ng mga diablo. Dito muling pumapasok ang kapangyarihan ng *pagsalpantaya* sa Diyos kaya nabuo ang iba't ibang pamamaraan kung paano maipaaabot sa itaas ang kanilang paghingi ng kapatawaran at dalangin.

“*Ablas king lugud ning Dios* [pagganti sa pagmamahal ng Diyos] *is kapasalamatan at kasuyuan* [ay pasasalamat at pagsuyo sa Kaniya]” (Respondente 1 at 4). Sa kabilang banda, ginagamit naman ang salitang *pamibab-blas* (pagdaramit) sa – “*mamiblas masalese king Misa bilang kagalangan king Dios*” [magdamit nang maayos tuwing Misa bilang pagbibigay galang sa Diyos] (Respondente 1). Samantala, ginagamit naman sa kasalukuyan ang

salitang *bag-gua* sa pagbabagong buhay, mula mahirap tungong may kaya. “*Mibag-gua la bie*” [gumanda ang kanilang buhay] at “*mibag-gua la kasalpantayanan*” [nagbalik-loob sa pagsalpantaya sa Diyos] (Respondente 1 at 4).

Panagano ang tawag sa pag-aalay ng panalangin o kaya naman ay mga pag-aari sa Diyos bilang pagpapakita ng puspusang panalangin para sa pansariling intensyon. Madalas *mamintacasi* o humihingi ng tulong ang mga tao sa mga santo para mas mapagtibay ang kanilang *panigapo* (*petition* o *plea*) sa Diyos. Kasabay ng *pamagsisi* (*repentance*), *pamagbalic a lub* (pagbabalik-loob), at *pamañiauad* (paghingi) ng kapatawaran sa Diyos mula sa mga nagawang kasalanan, inaasahan ang *pagcayap* o pagiging mabuti ng pakiramdam mula sa *gula* o paghihirap at kapaguran ng pag-iisip at kaluluwa ng taong *manigapo* (*petitioner*) tungo at para sa pansariling kapayapaang ispirituwal. *Tunggay* naman ang tawag sa pagbigkas ng pangalan ng mga taong may *tanto* (*intention*) o may pinagdadaanan sa buhay sa mga misa sa paniniwalang sa pamamagitan nito ay mapagtatagumpayan nila ang kanilang mga laban.

Sa kasalukuyan, dahan-dahan na ring nananakaw ng modernisasyon ang tunay na kahulugan ng *panagano*, *pintakasi*, *panigapo*, at *tunggay*. Kung magsasagawa ng malalimang pagsipat sa kahulugan ng mga ito, makikita na ang mga nabanggit na salita ay ang mga salitang ginagamit sa mataas na lebel ng pananampalataya sa Katolisismo. Sa lente ng mananaliksik, halos matatanda na lamang ang nagsasabuhay ng *panagano* o *managano*. Hindi na halos batid ng kabataan sa kasalukuyang panahon ang tunay at malalim na kahulugan ng pagsasakripisyo bilang paraan ng paghahandog sa Diyos. Iilan na lamang din sa kabataan ang *manigapo* at *mamintacasi* bilang tanda ng pagsisisi at pagbabalik-loob sa *Apung Guinu*. Sa kabilang banda, dala ng impluwensiya ng teknolohiya, gamit ang *Facebook* at iba pang *social networking sites*, naisasagawa naman ng ilang mga Katoliko ang kanilang kultura sa pagdarasal sa pamamagitan ng pagpo-post ng kanilang mga panalangin, larawan ng mga santo, o kaya naman ay pagbabahagi (pag-share) ng kanilang mga gawain sa loob ng simbahan na nagagamit din bilang tulay upang muling maabot ang mga kaisipan ng kabataang unti-unti nang nalalayo sa simbahan. Sa loob naman ng simbahan, sa pagsisimula ng misa, maliwanag na naisasabuhay pa rin ng mga pari ang *tunggay*. Madalas, binabasa ang ngalan ng mga may

tanto (*intention*) bago simulan ang misa sa paniniwalang mas malaki ang pagkakataong marinig ito ng Diyos. Upang mapabilang sa *tunggay*, kailangan ay maipalista ang iyong ngalan sa mga taong naglilingkod sa simbahan at kung ano ang iyong tanto bago magsimula ang misa.

Marami nang Kapampangan ang gumagamit ng mga Tagalog *translations* [salin] ng mga nabanggit na salitang Kapampangan kahit na Kapampangan pa ang buong *sentence* [pangungusap]. Halimbawa: “Ninu ing patron (pintakasi) yu?” [Sino ang patron ninyo?] (Respondente 5).

Nabuo ang kulturang *manlimbon* o ang pagpaparada ng mukha ng Diyos at mga santo sa mga daan kasabay ng sama-samang pagdarasal ng mga tao na pinaniniwalaang magdadala ng biyaya sa kabuuang pamayanan. Nakilala ang *limbon* bilang isang sandata sa pagtataboy ng mga masasamang ispiritu sa mga lugar na madaraan nito. Isang pagdiriwang din kung maituturing ang *salubung* (Salubong sa Tagalog) kung saan ito ay isang pagtatanghal o ritwal tuwing buwang-liwayway ng Linggo ng Muling Pagkabuhay na nagtatampok sa pagtatagpo ng imahen ni Kristo at ni Birheng Maria.

“Nagsisimula ito sa dalawang magkahiwalay na prusisyon ng imahen ni Kristo na susundan ng kalalakhian at ng imahen ng Birhen na susundan ng kababaihan. Magtatagpo ang dalawang prusisyon at dalawang karosa sa patyo o harap ng simbahan. Sa ritwal ng *salubung*, ang imahen ng Birhen ay karaniwang nakalagay sa ilalim ng isang arko at may talukbong na itim na belo. Isang batang nakabihis anghel ang unti-unting ibinababa ng lubid o tali mula sa isang mataas na lugar upang tanggalin ang belo ng Birhen. Ang yugto ng pag-alis sa belo ay tinatawag ding *dágít*. Sinusundan ito ng masigabong tugtog ng kampana at itutuloy ang prusisyon ng mga imahen ni Kristo at ng Birhen papunta sa loob ng simbahan upang pagmisahan.” (NCCA Official, 2015)

Ang mga pagtatanghal na ito ay nangangailangan ng *lisu* o pagsasanay upang mas maging kaiga-igaya at sagrado sa paningin ng mga manonood. May isa ring kagawian na nagngangalang *saguinanun* na nangangahulugang pag-awit sa buwan (*chant to the moon*). Walang binanggit sa talasalitaan kung ano ang layon ng *saguinanun* ngunit nawika naman din ni Bergaño na ang salitang ito ay hindi na madalas gamitin.

May mga salita tulad ng *lisu, lumac, saguinanun*, at *siac* ang hindi na nagagamit sa pagmimisa o tuluyan nang naglaho batay sa pananaw ng dalawang paring nakapanayam (Respondente 1 at 2). Naglalaho na rin nang paunti-unti ang mga debosyon at lumang awit at sayaw (Respondente 2). Ngunit, kahit papaano ay patuloy pa ring makikita sa kasalukuyan ang pagiging madasalin; pagiging magalang at mapagbigay sa kapwa (Respondente 3). Patuloy din ang debosyon ng mga Kapampangan sa Virgen de los Remedios at Sto. Cristo del Pardon (Respondente 1).

Mapapansin na may mga salitang napatutungkol sa paniniwala, konsepto, at kultura sa pagdarasal ang nagkaroon ng transpormasyon dala ng pagbabago ng panahon. Naisilang din ang mga makabagong paraan ng pagpapahayag ng pagsasampalataya sa Diyos gamit ang teknolohiya. Ito ay nagbunsod ng mga pagbabago at pagkalimot sa ilang kultura-pananampalataya sa pagdarasal ng mga Kapampangan.

PANINIWALA SA MASASAMANG ELEMENTO, SUMPA, PAMAHIIN, AT PATAY

Kahit mabilis ang paglaganap ng Kristiyanismo na dala ng mga Kastila sa Pilipinas; hindi pa rin tuluyang naibaon sa limot sa ika-18 siglo ang ilang matatandang paniniwala na nagmula pa sinaunang panahon. *Asuang* ang tawag sa pinaniniwalaang nilalang na pinapahiran ng langis ang katawan; pagkatapos ay lumilipad at nagtutungo sa mga kabahayang may buntis upang doon mambiktima. Madalas gamitin ang salitang *asuang* bilang panakot sa mga bata sa panahong iyon. Tinatawag naman ng mga Kapampangan na *patianac* ang mga maliliit na duwende. Kabaligtaran naman ng *patianac* ang *tigbalang* na pinaniniwalaang higanteng nilalang na may pagkakahawig sa mukha ng duwende at may parte sa katawan nitong tulad sa kabayo. Ang sumpa ng *tigbalang* sa taong unang makakakita sa kaniya ay magiging galit at matututong magsinungaling.

Ucluban ang tawag sa isang mangkukulam na nagsasagawa ng itim na mahika upang magbigay ng malubhang sakit sa mga tao. Gayundin ang *ustuang* na pinaniniwalaang isang mangkukulam na lumalakas at lumalabas lamang tuwing pagsapit ng gabi. Pinaniniwalaan na rin sa mga panahon na iyon ang konsepto ni *camatayan* (tagasundo sa mga taong namatay) na may hawak na *salaut* (*long pole with hook*) bilang elemento na nagdadala ng masamang pangitain.

Kinatatakutan din ang *asug* kung saan ito'y pinaniniwalaang maaaring makapagpasakit sa pakiramdam ng isang tao. Nagaganap ito tuwing ang *menasug* (taong may dala ng asug) ay pinuri o kaya naman ay pinuna ang mukha ng isang tao. Mararamdaman ang *asug* kapag ang *meyasug* (taong na-asug) ay nakadama ng pamamawis na malamig at hindi maipaliwanag na pananakit ng tiyan. Pinaniniwalaan na matatanggal lamang ang *asug* kapag ipinahid na sa katawan ng *meyasug* ang damit ng nagbigay sa kaniya ng *asug*. *Papa* naman ang tawag sa kamalasan at kasakitang maaaring matamo ng isang tao kapag pinagbuhatan niya ng kamay ang kaniyang mga magulang. Madalas, ginagamit ang salitang *papa* upang pangaralan ang mga bata na hindi maganda ang paglaban at hindi pagrespeto sa mga magulang o nakatatanda. Tinatawag namang *manñyas* ang biglang pagkamatay ng isang tao na pinaniniwalaang dulot ng kahindik-hindik na sumpa.

Kilala ang *mantala* bilang mga pamahiin na maaaring sundin o iniwasang gawin ng mga tao upang makaiwas sa kamalasan. *Mamallyan* naman ang tawag sa mga taong pinag-aaralan at isinasabuhay ang mga pamahiing nabubuhay sa kanilang lipunan; madalas ay natatawag na taong nagsasagawa ng mga aksyong pinaniniwalaang mula sa demonyo. Isinilang din ang konsepto ng *taguibulag* na kilala bilang anting-anting na may kapangyarihang makapagpalaho (invisible) sa mga tao. Ginagamit ang *taguibulag* sa panahong iyon bilang sandata sa pakikipagdigma dahil pinaniniwalaang mabisang paraan ito upang makapanlinlang ng kaaway.

Sa usaping patay, sa talasalitaan ni Bergaño, hindi nabanggit ang *lamay* bilang kulturang nakaugnay sa pakikiramay sa patay. Ginamit ang salitang *lamay* bilang bagay na rason sa pananatiling gising ng mga tao sa gabi. Makikita na sa paglipas ng panahon, ginamit na ang salitang *lamay* bilang pagtukoy sa pinagluluksaang labi ng yumao. Nabanggit ni Tantungco (2010) na ang kagawian sa nakaraan ng mga Kapampangan tuwing may patay ay:

“As soon as someone died in the neighborhood (indicated by loud wailing), neighbors knew exactly what to do next. Members of the grieving family were not allowed to do any work, and so the neighbors took over. There were no funeral services, no embalming, and so everything that needed to be done must be done quickly, before decomposition set in (burial must take place within 24 hours).”

May pamahiin kung bakit bawal matulog o iwang mag-isa ang labi; pinaniniwalaang kukunin ito ng aswang at papalitan ng huwad na bagay na kamukhang-kamukha pa rin ng yumao. *Matnugut* ang tawag sa mga taong umaalalay sa mga bisita sa *lamay*. Kadalasan, ito ay ang mga kapitbahay o kaya naman ay ang mga malalapit sa buhay ng yumao. Nagsasagawa rin noon ng *sambitan* kung saan muling babalikan at wiwikain sa harap ng mga nakikipaglamay ang lahat ng mabuting nagawa ng taong namatay. Ito ay ang simpleng pagbabaliktanaw sa nakaraan kung saan nabubuhay pa ang yumao. Dito inilalabas ng mga taong malalapit sa puso ng taong pumanaw ang kanilang mga huling mensahe. *Tagulelay* naman ang katawagan sa pag-awit sa mismong lamay kung saan sinasariwa ang katapangan ng taong pumanaw at ang pagdarasal para sa kaniyang mapayapang paglalakbay. May mga tao ring inuupahan sa ikatlong araw pagkatapos mailibing ang patay upang magtanghal ng seremonyang handog sa yumao, ito ay kilala bilang *upung*. Makikita na sa panahong ito, kahit sa usaping patay, naging organisado na ang mga Kapampangan dahil na rin sa kulturang lulan ng Kristiyanismong ipinakilala ng mga Kastila.

Sa kasalukuyan, wala nang ideya ang mga Kapampangan patungkol sa *upung*. Unti-unti na ring naglalaho ang mga lumang kasabihan at pamahiin (Respondente 2 at 5). Hindi na rin naisasagawa ang *pagdakit* (pagsundo) sa patay at paghatid hanggang sementeryo ng mga pari (Respondente 1).

Sa lente ng mananaliksik bilang isang Kapampangan, masasabing bihira na lamang sa kasalukuyang panahon ang pagbigkas sa mga salitang *asuang*, *patianac*, *tigbalang*, *ucluban*, at *ustuang*. Naihanay na ang mga nabanggit na terminolohiya sa mga salitang bunga lamang ng malikot na imahinasyon ng tao. Kadalasan, nababanggit na lamang ang mga ito bilang paraan ng pananakot sa mga bata o kaya naman ay nagiging paksain tuwing Araw ng Katatakutan na nagaganap tuwing Nobyembre 1; isang indikasyon sa tuluyang pagkalaho at hindi paggamit ng mga tao sa mga salitang ito sa kasalukuyang panahon. Dala ng modernisasyon, mas naging matibay ang paniniwala ng maraming Kapampangan na hindi totoo ang mga nabanggit na masasamang elemento dahil sa kawalan ng konkretong pruwera na magpapatotoo sa kanilang pag-iral. Tanging kwentong-bayan na lamang na nagmula pa sa pagsasalin-dila ng mga ninuno ang natitirang sandigan at tumitindig sa pagkabuhay ng mga terminong ito.

Buhay na buhay naman hanggang sa kasalukuyan ang paniniwala ng mga Kapampangan sa *asug* at *papa*. Sa karanasan ng mananaliksik, noong siya mismo ang nabiktima ng *asug* (nakadama ng hindi maipaliwanag na sakit sa ulo at katawan), nakita niya kung paano kumilos ang kaniyang lola upang dalhin siya sa isang albularyo. Matapos mahulaan ng albularyo kung sino ang taong nagbigay ng *asug*, dali-dali nilang tinungo ito at hiningian ng pabor na bawiin ang *asug* na kaniyang naibigay. Pagkatapos ng pangyayaring ito, muling nagbalik sa normal ang kaniyang pakiramdam. Sa pagkakaalala ng mananaliksik, walang intensyon ang nagbigay ng *asug* na pasakitin ang kaniyang pakiramdam. Hindi lamang namamalayan ng nakapagbibigay ng *asug* na tuwing sila ay pumupuri ng tao, o kaya naman ay may nakasasalubungang tingin, doon ay nakapagbibigay na sila ng *asug* sa tao. Kaya, madalas marinig sa matatanda, tuwing sila ay pumupuri ng tao, isinusunod na palagi nila ang mga salitang “puwera-asug” tanda ng pagkontra nila sa sakit na maaaring matamo ng tao.

Hindi rin makalilimutan ng mananaliksik ang kaniyang karanasan tuwing sinasabi ng kaniyang magulang na siya ay maaaring *mapapa* kung siya ay lalaban at mambabastos ng nakatatanda sa kaniya. Batay sa kwento ng kaniyang lola, ang taong *napapa* ay naninigas ang mga daliri, nauutal sa pagsasalita, o kaya naman at napaparalisa ang buong katawan. Ito marahil ang nag-uudyok sa mga bata simula ika-18 siglo upang sumunod sa utos ng nakatatanda at rumespeto sa mga ito.

Sa kasalukuyang panahon, naging mayabong na rin ang kultura ng mga Kapampangan tuwing may patay. Isinilang ang nagdaramihang pamahiin at kagawian na naging dahilan upang maibaon sa limot ang ilan. Kung noon ay hindi maaaring tumulong sa lamay ang mga kamag-anak ng yumao, ngayon ay sila na ang nangunguna sa pagsasaayos dito. Ang pamilya na mismo ng yumao ang punong-abala sa kaniyang lamay na nagtatagal ng 3 araw (depende sa desisyon ng pamilya) na kung ihahambing noon ay isang araw lamang dapat. Nariyan pa rin naman ang *sambitan* o mas kilala ngayon bilang *eulogy*; ngunit mapapansin ding naibaon na sa limot ang *tagulelay* at *upung* dahil sa hindi na pagsasabuhay sa mga ito.

PANINIWALA SA MGA BAGAY O KONSEPTO NA MAKIKITA
SA LOOB NG SIMBAHAN

Kilala ang Pilipinas bilang isang bayang may kakaiba at mayamang kasanayan at kultura tulad na lamang sa pagdiriwang ng Pasko at pagsasabuhay ng Mahal na Araw; kaya hindi nakapagtataka kung bakit nasasabing ang mga Pilipino ay may pagkarelihiyoso (Yabut, 2013). Malaki ang gampanin ng bawat simbahan sa Katolisismong yakap-yakap noon at ngayon ng mga Pilipino, mga Kapampangan. Maraming kultura-pananampalatayang Kapampangan ang nangangailangan ng kooperasyon ng simbahan. Ito marahil ang naging daan sa pagkakasilang ng mga konseptong may kaugnayan sa loob at labas ng simbahan.

“Sa kasalukuyan, ang Arkdiocese ng San Fernando ay makukunsiderang huling ‘bastion of the Kapampangan language’ dahil aktibo pa rin nitong ginagamit ang mga klasikong salitang Kapampangan sa misa, sermon, dasal, nobena, at iba pang pang araw-araw na liturgical at para-liturgical services ng mga parokya sa buong lalawigan ng Pampanga.” (Respondente 5)

Noon pa man, para sa mga Kapampangan, *mangad-diy* (magdasal) ang kadalasang ginagawa tuwing bumibisita sa *pisamban* (simbahan). Maalam ang mga Kapampangan sa mga *pangad-diy* o *panalangin* (dasal) na karaniwang itinuro ng simbhang Katoliko tulad ng “Ama Namin” gayundin ang pagsasaulo ng proseso ng pagrorosaryo. Bawat isa ay may laang araw sa pagbisita sa iba’t ibang mga pook-dasalan. Sa pagpasok pa lamang sa *pisamban*, marami na ang mga tradisyon at kaugaliang matutunghayan sa mga Kapampangan, katulad ng *pagtiltil* (pagbabad nang bahagya ng mga daliri sa lagayan ng banal na tubig) bago isagawa ang tanda ng krus (*sign of the cross*). Makikita pa rian ang mga *macasicalaud* (nakaluhod) na mga deboto sa mga nakahandang *siclauran* (luhuran, bagay kung saan puwedeng lumuhod) na taimtim na nagdarasal.

Sa tuwing isinasagawa ang banal na misa, kaantabay ng pari ang mga sakristan na kadalasang nagsasaayos ng *sidduan* (ang espasyo sa harap ng altar) sa panimula at panapos ng misa. Kabilang rin sa gawain ng mga sakristan ang pagkalembang sa *talay* (lumang kampana) bilang paanyaya at tanda ng pagsisimula ng misa sa ilang saglit. May mga terminolohiya tulad ng *luiat* (lalagyanan ng alak, pinaniniwalaang

banal na dugo) at *tampayac* (lalagyanan ng langis na ginagamit sa paglalanya) ang pinaniniwalaang sagrado dala ng mahalagang gamit sa mga sakramentong isinasagawa sa loob ng simbahan.

Sa kasalukuyan, kitang-kita pa rin ang pagkakahubog ng mga Kapampangan sa pagiging masunurin sa mga namamahala ng simbahan. Patuloy pa rin ang mga Kapampangan sa paghahanda tuwing Pista at pagsasabuhay ng Simbang Gabi (Respondente 1 at 3). Ngunit, may mga pagbabago rin tulad ng unti-unting pagkawala ng halaga ng tunog ng mga kampana, pagtanggap ng *Latin Mass* at pagpalit ng *Tagalog* at *English Mass*, pagbabago ng noon ay nakatalikod ang pari sa mga tao at ngayon ay nakaharap na, at “*laity can now participate in the liturgy and can come to altar*” (Respondente 1).

Hindi lamang iyan ang mga kultura at katawagang mayroon ang mga Kapampangan sa loob ng simbahan, mayroon pa sa labas na ginagamit sa mga personal na intensyon ng bawat tao batay sa kani-kaniyang mga layunin. Katulad ng *pamaglanya* (pagdarasal sa isang may sakit o *anointing*) at ang *lanya* (langis na ginagamit sa paglalanya). Bago ang *paglalanya* ay aabutan ang pari ng *patda* (kapisirang papel na kadalasan ay matatagpuan sa pintuan ng simbahan) kung saan nakasulat ang ilang mahahalagang detalye ng isang taong ipagdarasal. Sa mismong *pisamban*, ito ay ang sinusulatan ng mga nagsisimba ng kani-kanilang mga *pangad-diy* sa *Apung Guinu*.

Sa kasalukuyan, ginagamit din ang salitang *siclaud* bilang ibang katawagan sa pagmamano sa nakatatanda na isang sagisag ng pagrespeto o pagbibigay-galang. Pati ang salitang *lanya* na ginagamit bilang pantukoy kay Hesus bilang *milanyan* o *The Anointed One* (Respondente 4).

Sa kasalukuyan, may mga kultura na rin ng pagdarasal bilang isang grupo o *lupung* (pagsasama-sama o paglulupong-lupong) na mabuting bakas-panimula ng pagpapaigting sa pananampalataya at pagsamba sa Diyos. Halimbawa ay tuwing Mahal na Araw, maraming nagpepenitensya ang nagsasagawa ng iba’t ibang sakripisyo bilang pagsisisi sa kanilang mga kasalanan. Sa kabilang dako, mas pinipili ng ilang debotong Pilipinong magtungo sa mga tinatawag nilang banal na lugar tulad ng Bundok ng Banahaw. Ayon kay Covar (1998), mga banal na lugar sa paglipas ng maraming henerasyon ang mga puwesto sa Banahaw.

Kinikilala ng mga Pilipino bilang banal ang mga puwesto na noong unang panahon ay walang mga imahen ng mga santo bagkus ay pawang mga bahagi lamang ng kalikasan tulad ng mga kuweba at mga ilog.

Ang *pamagdarame* (pagpepenitensya) ay isang panata at tradisyon ng mga Kapampangan tuwing Mahal na Araw kung saan ang mga *magdarame* (nagpepenitensya) ay *makidame* (nakikiramay) sa pagsasakripisyo at pagdurusa ni Hesus sa pamamagitan ng paglalagay ng *balibab* (takip sa mukha), pagpapatong ng *palaspas* (*dahon ng buko o dahong maraming tinik*) sa ulo bilang paggaya sa koronang tinik na suot ni Hesus. Para sa mga *magdarame*, ang taunang panata na ito ay katuparan ng kanilang relihiyosong ambag/pangako. Ang nagpepenitensya ay nagsisimula sa simbahan o kaya naman ay sa *luquib* (kweba kung saan nagpapahinga at naghahanda ang mga nagpepenitensya) pagkatapos, sila'y maglalakbay sa buong lugar na nasasakupan ng parokya alinsunod sa kani-kanilang mga ruta. Ang ritwal ay magtatapos sa isang burol (hill) kung saan magaganap ang pagpapako sa krus na siyang kasukdulang depiksyon ng pagdurusa ng Panginoong Hesus.

Sa kasalukuyan, mayroong tatlong paraan ng *pamagdarame* (pagpepenitensya): una ay ang *mamusan krus* (*carrier of the cross*); ikalawa ay ang *magpalaspas* o (*self-whipping* o pagpapadugo); at ang pangatlo, *magsalibatbat* (*crawling*).

Ang *Pamamusan king Krus* (Pagpasan sa Krus) ay isa sa mga pamamaraan ng pagpepenitensya ng mga debotong Kapampangan sa pag-asang ito ay maghuhugas ng kanilang mga kasalanan. Dito ay isinusuot nila ang halos kaparehong damit na sinuot ni Kristo noong pasan-pasan Niya ang Krus tungong bundok ng kalbaryo. Narito rin ang *adduang* (pag-aabot ng kamay bilang tulong) sa mga nagpepenitensya hanggang sa makarating sa burol. Sa kasalukuyan, kahit pa sagrado ang pagsasadulang Pagpapako sa Krus, nakilala ang Cutud o lugar sa Pampanga na pinagdarausan nito bilang *tourist attraction* dahil nagaganap dito ang makulay na pagsasadula sa huling pagsasakripsyo at paghihirap ni Hesus.

Sa kasalukuyan, patuloy pa rin ang mga tao sa pagsasabuhay ng Visita Iglesia tuwing Huwebes Santo at pagbabasa ng pasyon sa bawat *puni* (lugar kung saan may nagbabasa ng pasyon) tuwing Mahal na Araw (Respondente 1). Hindi pa rin natitinag ang kultura

sa pagpipinetensiya ng mga *magdarame* tuwing Mahal na Araw sa pamamagitan ng pagdalo sa iba't ibang *puni* (Respondente 4).

Ang kultura ng *pamagdarame* ay nakaugat sa nagdaang panahon partikular na lamang sa ika-18 siglo. Ito ay nananatili hanggang sa kasalukuyang panahon dahil sa pagpapasa-pasa at patuloy na pagtanggap ng iba't ibang henerasyon. Nagkaroon man ng kaunting transpormasyon dahil sa integrasyon ng kasalukuyang danas ng mga tao, iisa pa rin ang layon nito at ito ay ang konsepto ng pagpapanata sa Diyos at pakikiramay sa kasakitang dinanas ni Hesus.

Namasid naman ng mananaliksik na sa kasalukuyan, mas aktibo ang mga nakatatanda sa pakikibahagi sa mga aktibidad ng simbahan tulad ng pag-oorganisa ng mga *limbon* at *salubong*. Kahit pa may mga naitatag na mga organisasyong pangkabataan sa loob ng simbhang Katoliko, makikita pa rin na ang mga nakatatanda ang may higit pa ring pagyakap sa matandang kultura tulad ng pagrorosaryo at pagpepenitensya. Hindi maililingid na sa paglipas ng panahon, dulot ng mga nag-usbungang moda, marami na ang mga kabataang hindi na ganoon kasagrado ang tingin sa mga matatandang kagawiang itinuro ng Katolisismo.

Sa bawat araw na lumipas, tuluyan nang hindi ginamit ng mga Kapampangan ang mga salitang *liuat*, *luquib*, *patda*, *sidduan*, *tampayac*, at *talay* na kadalasang maririnig bilang mga salitang may kaugnayan sa konsepto at kultura sa loob at labas ng simbahan. 'Banga' na ang pangkalahatang tawag sa *liuat* at *tampayac*. Dahil naman sa pagkaubos ng mga kweba sa Pampanga, hindi na nagagamit ang salitang *luquib* bilang lugar na pinupuntahanan ng mga nagpepenitensya. Hindi na naririnig ng mananaliksik ang paggamit sa salitang *patda* sapagkat mas ginagamit na ng tao ang salitang 'papel'. Imbis na gamitin naman ang salitang *sidduan* ay mas ginagamit na lamang ng mga tao sa simbahan ang salitang 'altar' gayundin ang *talay* na pinalitan na ng salitang 'kampana'.

PANINIWALA PATUNGKOL SA PAGKAKASALA O PAGGAWA NG KASALANAN

Sinabi noon ng Diyos kina Adan at Eba na maaari nilang kainin ang lahat ng bunga ng mga punongkahoy sa hardin, maliban sa bunga

ng isang puno na ipinagbabawal ng Diyos. Sa pamamagitan ng utos na iyon, binigyan sila ng Diyos ng pagkakataon kung sila ay susunod o hindi. Ang nakalulungkot, nagdesisyon sina Adan at Eba na sumuway sa utos. Inaakala ng marami na mansanas ang bungang iyon, kahit pa walang binanggit sa Bibliya kung ano nga ba mismo ang nasabing prutas. Dahil sa kanilang pagsuway, pumasok sa mundo ang kasalanan (Tagalog-ODB.org).

Ang kasalanan ay ang pagsuway sa mga utos ng Diyos at ang hindi pag-abot sa Kaniyang pamantayan. Magpahanggang sa ngayon, patuloy pa rin ang paggawa ng tao ng kasalanan. Karaniwang ikinakatwiran ng isang Kristiyano na ang paghihirap sa daigdig ay isang puripikasyon o paglilinis ng mga kasalanan (Timbreza, 2007). Sa Katolisismo, mayroong tatlong mga uri ng kasalanan: ang mga kasalananang benyal; ang pitong mga kasalananang nakamamatay; at ang pitong mga kasalanan sa lipunan. Ang kasalananang benyal ay mga pagkakasalang maliit o madaling mapatawad sa pamamagitan ng mga sakramento. Ang pitong mga kasalananang nakamamatay o nakapipinsala ay mga orihinal, ganap, o lubos na mga kasalanan o bisyo ng tao: kapalaluan o kahambugan, inggit, katakawan o kasibaan sa pagkain at inumin, kahalayan o kalibugan, poot o galit, pagkaganid, katamaran o pagkabatugan. At ang panghuli at ikatlong uri ng kasalanan ay ang mga kasalananang panlipunan. Noong ika-10 ng Marso 2008, naglabas ang Vatican ng pitong bagong mga kasalananang panlipunan at ito ay ang mga sumusunod: mga paglabag na bioetikal, katulad ng pagpigil sa pag-aanak; mga eksperimentong kahina-hinala ang moralidad; katulad ng pananaliksik hinggil sa selulang sanga; pag-abuso o maling paggamit ng mga gamot; pagpaparumi at paglapastangan ng kapaligiran; pagdaragdag sa lumalawak na hatian sa pagitan ng mahirap at mayaman; at labis na kayamanan at paglikha ng kahirapan o karalitaan.

Lubhang mabigat, kung papansinin ang mga kasalananang nabanggit na marahil magpahanggang sa ngayon ay isinisisi pa rin kay Adan at Eba. Sa usaping histo-kultural naman ng mga Kapampangan, makikitang sila ay may konsepto rin sa pagkakasala. Sa Pampanga, *dauac* (*carauacan/maroc* o hindi mabuti) ang kadalasang terminolohiya o katawagan kapag ang isang tao'y nakagawa ng mali sa isang tao o bagay. *Sala* (kasalanan) pa rin halos ang katawagan rito katulad ng mga nasa Katagalugan.

Sa usaping panlipunan, ikinokonsidera ang *libac* (*backbiting* o pagtira nang patalikod sa kaaway) bilang isang kasalanan. Ito ay nagpapakita ng hindi patas na pakikitungo sa iba at kawalan ng respeto sa kapwa dala ng pangungutya. Madalas maging problema sa lipunan ang *pamanlibac* (pangungutya o paninisi ng iba) dahil sa pagkakaiba-iba ng tao partikular na lamang sa panlabas na anyo at pag-uugali sa isang komunidad. Madalas ding maging ugat ng pagkakasala noon ay ang pagdudulot ng *lingasngas* (gulo) sa kapwa; pagiging isang *lilo* (traydor) sa komunidad; *tagco* (paghahangad ng kamalasan sa kapwa); at ang mas malala na *sacdapal* (paghahangad ng pagkawala ng isang tao sa mundo).

Tucso (temptasyon) rin ang katawagan sa mga bagay na nag-uudyok sa mga tao upang gumawa ng kasalanan. Ito ay pinaniniwalaang likha ng demonyo upang mailayo ang tao sa Diyos. Sa bawat *tucso*, inihahapag sa tao ang tinatawag na “sarap ng buhay” upang makaiwas sa kasakitan o kaya naman ay pagsasakripisyo. Tinatawag na *mepialit* ang taong natalo sa tukso. *Alit* ang tawag sa panloloko tulad ng ginagawa ng isang diablo. Hindi ito makatarungan sapagkat nagdudulot ito ng panlalamang sa kapwa. Sa usaping pangkababalaghan naman, *uplay* ang tawag sa pangkukulam o paggamit ng itim na mahika upang makapanakit ng tao. Ang *uplay* ay isang uri ng *bantala* o bagay na ginagawa na nakasalig sa kapangyarihan ng isang demonyo. Ayon sa mga kwentong matatanda, dahil ang kapangyarihang ito ay mula sa diablo (nakakamit sa paghingi o pagsamba sa mga diablo), ito ay nangangahulugan ng mabigat na pagkakasala. Ginagamit ang *uplay* batay sa talasalitaan, tuwing magsasagawa ng pagnanakaw. Ang pagnanakaw o pagkuha ng bagay na pagmamay-ari ng iba ay tinatawag na *ayao*. *Mengayao* naman ang terminolohiya kapag ang plano ay pumatay ng tao.

Mapapansin na hindi naman malayo ang konsepto ng mga Kapampangan patungkol sa pagkakasala sa konseptong mayroon ang ibang pangkat-etniko. Kapwa naniniwala, partikular na lamang ang mga yumakap sa Katolisismo na walang maidudulot na maganda ang pagkakasala. Sa doktrinang Kristiyano, pinaniniwalaang ipinadala ng Diyos si Hesus upang magapi ang kasalanan at mailigtas mula sa kaparusahan ang lahat ng tao sa sanlibutan.

Sa kasalukuyang panahon, patuloy pa ring ginagamit ng mga Kapampangan sa kanilang pakikipagtalastasan o kaya naman ay patuloy pa rin nilang naririnig sa mga misa ang mga salitang: *maroc*, *sala*, *libac*, *lingasngas*, *lilo*, at *tucso*. Batay sa lente ng mananaliksik, gamit na gamit pa rin ang mga nabanggit na salita sapagkat naging parte na ito ng pangangaral sa kabataan ng mga nakatatanda. Madalas marinig sa mga nakatatanda ang mga salitang: “karoc mo!” [ang sama mo!], “eme gagawan yan, maroc ya yan” [wag mong gagawin yan, masama yan], “eka paisala” [wag kang magkakasala], “eka pasambut king tucso” [wag kang papatalo sa tukso], bilang paalala at pagtutuwid sa nagagawang masama ng mga bata.

Malaki ang ginagampanang tungkulin ng mga nabanggit na terminolohiyang napatutungkol sa pagkakasala sa pagpapakatao ng mga Kapampangan. Nang dahil sa mga ito, nagkaroon ang mga Kapampangan ng konsepto patungkol sa tama at mali. Naging paraan din ito upang mas maipakilala sa kabataan ang kahulugan ng disiplina at pagiging isang mabuting tao. Ngunit, hindi rin maikakaila na mayroon ding mga salitang hindi na nagagamit sa kasalukuyan tulad ng: *tagco*, *sacdapul*, *alit*, *uplay*, *bantala*, at *ayao*.

Mas kilala na ng mga Kapampangan sa kasalukuyan ang salitang ‘sumpa’ kaysa *tagco* at *sacdapul*. Mas ginagamit na nila sa kasalukuyan ang salitang ‘sumpa’ bilang pantukoy sa pagwiwika o paghahangad ng bagay na maaaring makasama sa kapwa. Mas pinipili na ng mga Kapampangan na gamitin ang salitang *sala* bilang pangkalahatang pantukoy sa paggawa ng masama tulad ng *alit*, *bantala*, at *ayao*. Tuluyan na ring hindi nagamit ang salitang *uplay* dahil sa kawalan ng pagpapatotoong ito ay umiiral pa hanggang sa kasalukuyan.

KONGKLUSYON

Hindi maitatanggi ang kahusayang ipinamalas ni Bergaño sa paglikha niya ng Talasalitaan para sa Kapampangan na pinamagatang *Bocabulario de Pampango en Romance y Diccionario de Romance en Pampango*. Wika nga ng mga pantas na nagbigay ng kritika sa kaniyang likha, dapat pasalamat si Bergaño sapagkat mas komprehensibo nitong tinalakay sa kaniyang talasalitaan ang mga salitang Kapampangan kung ihahambing sa mga naunang nagtangka. Dahil sa kahusayang ibinahagi ni Bergaño, nagkaroon ng pagkakataon upang

muling mabalikan ang mga konseptong umusbong sa ika-18 siglo sa pamamagitan ng pagsusuri sa mga salitang ginagamit na makikita sa talasalitaan.

Sa isinagawang pagtatala at pag-aanalisa ng mga salitang may kaugnayan sa kultura-pananampalataya ng mga Kapampangan sa nakaraan, napagtanto sa pag-aaral na marami sa konseptong kultura-pananampalataya noon ang kasalukuyan pa ring dala-dala ng mga Kapampangan tulad na lamang ng mga: kagawian sa pagdarasal; konsepto at tradisyon sa loob at labas ng simbahan; mga matatandang paniniwala sa masamang elemento, pamahiin, at sumpa; at mga dahilan ng pagkakasala ng tao. Isa itong patunay na talagang malaki ang imaheng ginagampanan ng relihiyon sa kulturang Kapampangan; mapapansin na karamihan sa kulturang isinasabuhay ng mga Kapampangan ay nakasalig sa kagawiang itinuro ng relihiyon.

Ang transpormasyon ng matandang relihiyon ng mga Kapampangan patungong Katolisismo ay nakapag-ambag ng malaki sa kasaysayan at pagkasilang ng iba't ibang mga kultura. Dahil sa pagiging likas sa mga Pilipino at mga Kapampangan ang pagsamba sa mga anito, mas naging madali para sa mga banyaga ang ipayakap ang Katolisismo dahil sa malaking pagkakatulad nito sa konsepto ng paniniwala sa mga santo. Mula sa abstraktong pagsamba ay natuto silang sumunod sa mas maayos na paraan ng pagdarasal na nakasaad sa mga banal na kasulatan. Ngunit, nakita rin sa pag-aaral na kahit pa mabilis na sinakop ng Katolisismo ang mentalidad ng mga Kapampangan, hindi pa rin maitatangi ang patuloy na paglalangkap ng matandang paniniwala o sinaunang relihiyon ng mga Kapampangan sa Kristiyanong doktrina na hatid ng mga Kastila noong ika-18 siglo. Patuloy pa rin ang mga Kapampangan sa pagbibigay-galang sa mga espiritu ng mga yumao, paniniwala sa mga sinasabing hindi nakikitang elemento, at pagsasabuhay sa mga pamahiing mula pa sa kanilang mga ninuno. Makikita na kahit taliwas ang ilang paniniwalang ito sa pangaral ng Katolisismo, patuloy pa rin ang tao sa pagsunod sa mga matatandang paniniwala.

Dala ng modernisasyon, hindi rin maikakaila ang paglaho at pagkamatay sa kasalukuyang panahon ng ilang salitang Kapampangan na may kaugnayan sa konsepto ng relihiyon. Dahil sa pagiging luma ng ilang terminolohiya, tuluyan na ang mga itong natabunan ng mga salitang katanggap-tanggap sa kasalukuyang panahon.

Pinatunayan na gamit ang talasalitaang likha ni Bergaño, maitutulay ang kasalukuyang kultura-pananampalataya ng mga Kapampangan sa nakaraan, partikular sa ika-18 siglo. Makikita na ang bawat kilos ng tao patungkol sa relihiyon ay nakaugat sa kasaysayan. May mga salita mang Kapampangan na may kaugnayan sa konsepto ng relihiyon ang unti-unti nang hindi nagagamit sa kasalukuyan, nakasisiguro pa rin ang mananaliksik na ang pagyakap ng bawat Kapampangan sa nakagisnang relihiyon ay hindi basta-basta mawawala.

SANGGUNIAN

- Andres, Tomas. 2003. "Understanding Pampango Values" Book 6. A Girrafe Book. Quezon City.
- Bergaño, Digeo. 1860. "Vocabulario de Pampango en Romance y Diccionario de Romance en Pampango" Holy Angel University Press (Copyright 2007). Retrieved from <https://siwalangsinukuan.files.wordpress.com/2017/05/bergano.pdf>
- Chua, Michael. (n.d). "Xiao Time: Ako ay Pilipino" Retrieved from <https://www.gmanetwork.com/news/opinion/content/550527/ang-prusisyon-ng-nazareno-mula-noon-hanggang-ngayon-ay-hindi-biro/story/>
- Covar, Prospero. 1998. "Larangan: Seminal Essays on Philippine Culture. Maynila: National Commission for Culture and the Arts" Retrieved from <https://www.worldcat.org/title/larangan-seminal-essays-on-philippine-culture/oclc/40551281>
- Domingo, Eduardo. 2002. "Repleksyon Sa Kasalukuyan At Sa Mga Sinaunang Relihiyon Ng Mga Kapampangan" Retrieved from <https://ejournals.ph/article.php?id=10631>
- Javier, Jem at Amascual, Paolo. 2016. "Pamagdarame" pheapculturalperf.wordpress. Retrieved from <https://pheapculturalperf.wordpress.com/2016/10/02/pamagdarame/>
- Muñoz-Mendoza, Rosita. (n.d). The Kapampangan. Retrieved from <https://ncca.gov.ph/about-ncca-3/subcommissions/subcommission-on-cultural-communities-and-traditional-arts-sccta/northern-cultural-communities/the-kapampangan/>

- Ordonez, Rudy. 2009. "The Kapampangan Mystique" UST Publishing House. Manila, Philippines.
- Pangilinan, Michael. 2013. "Daun at Lasak Dalungdung. Siaula Ding Meangubie (Voice of the Dead)" Retrieved from <http://siaula.com/daun-at-lasak-dalungdung/>
- Panitikan ng Kapampangan. 2015. Filipinoito-Blog. <https://crespeabcede.wixsite.com/filipinoito-blog/panitikan-ng-kapampangan>
- Pilipinas ODB. 2020. "Kasalanan: Ugat ng mga problema sa mundo". <https://filipino-odb.org/kasalanan-ugat-ng-mga-problema-sa-mundo/>
- Salubong. (n.d.). Flickr. <https://www.flickr.com/photos/nccaofficial/18047532284>
- Tantingco, Robby. 2010. "Death and Our Neighbors" Retrieved from <http://robbypeanutgallery.blogspot.com/2010/11/death-and-our-neighbors.html>
- Tantingco, Robby. 2015. "10 Things You Need To Know About Kapampangans" Retrieved from <http://www.positivelyfilipino.com/magazine/10-things-you-need-to-know-about-kapampangans>
- Tantingco, Robby. (n.d). "Romancing the Kapampangan Language" Singasing. Retrieved from https://www.hau.edu.ph/kapampangan_center/publication/pdf/singsing/bergano.pdf
- Timbreza, Florentino. 2007. "Tatlong Pandaigdigang Pananaw sa Pilosopiya" Rex Bookstore, Inc. Retrieved from: <https://books.google.com.ph/>

APENDISES

Mga Nakalap na Salita sa Isinagawang Paghihimay sa Talasalitaan ni Bergaño

APENDIKS A. Mga Salitang Kapampangan na Patungkol sa Paniniwala, Konsepto, at Kultura sa Pagdarasal

1. AB-BLAS. (cor.) Noun, reward, to reward, *Mamab-blas*, *mab-blas*; const., *Manab-blas*, the act of rewarding, *pamanab-blas*. Also, *Bahías*, or *mamlas*, *minias*, *umlas*. P. 1. *Iablas*, or, *Iyayablas*, present; *Binlas*, or *inab-blas*, past; *Ib-blas*, or *Iyab-blas*, future, that with which. 3. to whom, *pamamlas*, the act. Verb of *Mi*, intransitive, to divest oneself of soiled clothes in exchange for a new one, (to change clothes). Present and past, *Mibab bias*, *m i'bab-blas*; *mib-blas*, future; *pamib-blas*, or *pamibab-blas*, the act of changing clothes. P. 3. *Pibab-blasan*, the soiled clothes, *pipían munapa itang pibab-blasan*, or *pib-blasan*. *Mi*, *adimicem*. *Capib-blasan*, the clean one, one change. By *Ca*, specifying individually.
2. AYAP. (pp.) *Cayap*, abstract, physical and moral goodness: Verb of *Ma*, *cacayap*, become good. P. 1. that with which; P. 2. that which is made good. Infinitive transitive, *mansayap*: *Cayapana* like *casampatna*. See the particle *Ca*. Plural, *Manğayap*.
3. AMIÂ. (g.) Punishment, which is imposed on one who fails to keep an agreement, it is not a physical punishment, but it is being regarded as an unreliable person, reduced to the level of a disdainful person. Active verb and its infinitive, *manamia*. to penalize thus; P. I. The motive, the failure. P. 3. on whom the punishment is imposed. Idiomatically, they say, It is good to take along provisions (*bacál*), because *etamayap manamiá uari*, it is not good to suffer destitution if we are placed in an unfavorable situation.
4. ARAL. (pp.) Doctrine, teaching, lesson learned. Active verb and its infinitive, *manaral*. *maral*, to teach. P. 1. that which is taught. P. 3. to whom. *Mangaral*, *mengaral*, to learn, study, to be instructed. 1. the time, or motive. *Alampañaon a ipagaral co*, *ditaamong panaon ing pegaral co*. I have no time to study/there is no time for me to study. The time I spent for studying was very short. P. 2. past, *Pegaranan*,

what was learned. Also, *pagaral*, *papagaral*, what is assigned to somebody for study, what to teach him *Pagaralan*, *pepagaralan*, to whom. *Pamagaral*, the act of studying. *Mipagaral*, to learn from each other, those who do exercises together, to learn, like, students when they ask to recite prayers to one another, or discuss the lessons to one another, together. *Maqui*, one joining another in studying their lessons. *Capagaral*, classmate, companion at studies. *Macapagaral*, the intent to study, *Pacapagaralan*, its passive, what is to be studied intensively; *Pipagaralan*, the place, like the university, or the textbook; *alanpegaralan*, miseducated, unschooled or badly raised up.

5. ASAL (pp.) Noun, Custom, (mos, moris) proprieties / characteristics. *Asal a mayap*, good conduct /manners / customs /good habits; *marauac a asal*, bad manners; *miyayasal*, *miasal* v.g. *Miasalcasan banal* or, *maganaca*, *Ecasa miasal mamulang*, Behave like a saint, / behave well, behave in kindness, do not act like a fool. P. 3. *Asalan*, *inasalan*, the manner, or conduct, good or bad. *Cayasalan*, abstract; *Asal neta*, that is his conduct, custom, or disposition, character. *Miasal*, with company. *Maquiasal can tauo*, *eca maquiasal babi*, literally, act like a human being, don't act like a pig. *Ex fructibus eorum cognoscentis eos*. By their fruits you shall know them. *Ing asalda iyantutu*. Their acts tell the truth. Their conduct betrays who they are.
6. BAG-GUA. (cor.) *Mibabag-gua*, *mibag-gua*. Neutral verb, to recover lost strength, v. g. a person recovering from sickness, convalescing. *Icabag-gua*, the cause.
7. BALIC. (pp.) Neutral verb of *Mi*, *mibabalic*, *mibalic*, to return, to go back, make a full turn about, as when someone walking towards a place, is offered something, turns about and goes back; from this evolves, *mibalic a lub*, make a comeback, converts, returns to, changes opinion (his thinking). P. 1. one who turns back, or what is turned back, like, when you are holding a book opened at its last pages, and you want to read the foregoing pages, *ibalicmoya*. P. 3. past, *belican*, the place or end towards which one returns; *pibalican*, the end or the place from which one returns; also, *mibalic*, to go to and return from a place on the same day, v, g, you are going to Mecsico and return from there on the same day, and if you have returned, *mibalica* \ *pibalican*, this road along which you go and

return on the same day, v. g. a trip of 3 leagues, you make a round trip, v. g. *dalan a sucat pibalican patinḡapon*, a road where on you go in the morning and return in the afternoon. *Ica*, causal. Also, P. 3. of *Ca*, *quebalican con donum carin*, I was caught up by the rising water there. Also, *Caballean*, abstract, v. g. *Dinan me sa pun cabalicaning lubna*. Grant him the grace of repentance / conversion. *Balicbalic*, frequentative; *Balica amanu*, one who has said yes, then says no, like a weather vane that turns here and turns there.

8. BANAL, (pc.) Adjective, just, virtuous, holy. Verb, *magbanal*, to become holy. Neutral verb of *Ma*. *Ica*, the cause; *cabanalan*, abstract: *Mamanalmanal*, frequentative of a variation, like *mabanalbanal*, not yet actually holy, but getting close to being holy, as we would say in the likes of *marauḡdaung*, etc. *Ma*, to approximate.
9. DANḡAL. (pp.) Noun, honor. *Danḡalan*, honorable. Neutral verb and that of *Mi*, *miranḡal*, to become honorable. P. 1. who is made honorable, raising him to a dignity or office. And also, the one whom the honored person honors with his help, the same and more in use . P. 3. past, *Denḡalán*, the one honored also in both ways. *Paranḡalân*, *péranganlân*, the same, and in both ways. *Paranḡâlan*, the accent on ngá, in glorious, conceited, *Caparanḡâlan*, abstract, in glory, vanity. *Magparanḡâlan*, reciprocal, to become vain, vainglorious, to claim, or to boast, to brag that he alone is the m an for this or for that m atter. P. 1. *Ipagparanḡâlan*, *pigparanḡâlan*, the matter about which one boasted / bragged about. *Capagparanḡâlan*, vanity, vain glory, or empty, useless boasting.
10. DAUN (pp.) Noun, offering, gift, oblation. Active verb, and its infinitive, *Manyaun*, to offer (make an offering) to present, to dedicate, to consecrate. P. 1. what is offered. P. 3. to whom, past, *Deunan*. *Mi*, transitive, *Pi* and *an*, the place. *Pamidaun metay*, construction of *Mi*, with *an*, and without *an*.
11. GUINO, (pp.) Master, lord. Verb, *mansinu*. to serve him. P. 3. to whom; and also, *Guinuan*.
12. GULA. (g.) Noun, that pain / grief, or restlessness of the soul, which we mortals suffer and can only be assuaged by the infinite good, and so in this life, no one is contented with his lot: and as our Father, St. Augustine said: *Inquietum est cor nostrum*, Our heart is restless,

until it rests in God. And from this evolves, that anything that does not fill up what is desired, is *Magulâ*, painful, sad, restless, gaining something, but misses another thing. And by this, of those who are very disappointed, but who would make do with whatever comes or goes, and thus become contented, we say: *Alan gulagulâ na*; And of one who would not be contented with anything, we say: *Alan e napigugulanan*. Neutral verb of *Ma*, to become thus. P.3 of *Ca*, the object. *Migula*, come to grief. *Pigugulanan*, that thing about which, or of which one is restless. *Micagulâ*, acquire grief anew. And from this the need to grieve, *Picagulanan*, that which; because it comes close to something particular, aside from what in general he desires, in order to be free from that restlessness or worry.

13. LAG-GUIO. (cor.) Noun, name, appellation. P. 1. like *Palagguio*, that which is given as a name, or surname. *Palagyoan*, which sometimes is equivalent to, to regard or to speak of, v. g. the Jews regarded Christ as one of the evildoers: *Ba ren palaggioan marauac pa carela ding manaquit*. So that those who see Him would (name Him) regard Him as worse than the evil men. *Milaguo*, two who have the same name. *Calaggio*, one of them. *Maquilaggio*, not the one in regard to the other, but in regard to the Saint whose name he bears. *Paquilaguoan*, the Saint. *Pilagguioan ta la*, let us give them the same name. *Piquilagyo ta la*, the Saint is understood. *Micalagio*, those who have been given the same name, just recently, and from this, *Paquilaguoan que y Santiago*, I bear the name of St. James, or I am named after St. James.

14. LALANG (pc.) Noun, virtue, faculty, propriety of understanding and wisdom. With which difficult things are contrived, designed, thought out, invented, facilitated, made easy. *Maglalang* is one who contrives, facilitates, artifices with ingenuity and wisdom, *Ing Guinutang Dios iyan miglalang quing banua't labuad*. Our Lord God is the maker of these beautiful contraptions of the heavens and the earth. P. 3. what is artifice. So it fits, or says well of those who have discovered, or invented ingenious things, like the clock, the watch and other things, which we call ingenious, including the artifices of a simpleton. And also all ways of lifting easily very heavy objects; and because of that, it is said that one prefers to use a smooth tongue rather than force: this too is Lalang. And it is not expressed by *Alit*, which is cunningness, or deceptive astuteness. *Milalang, milalang*.

Passive. *Pilalangan, pilalang*, speaking of strong intent, like one who is hard-pressed by enemies and is contriving ardently to free him self from the situation, or to gain victory over them, or to maintain his own stand. The passive is the person or thing, v. g. *Pilalangan ta long casalang*, let us outsmart the enemy, or, *ing pamaquisalang tamo*, let us be smart/ astute in our battles/struggles, or in facing the enemy. *Mipaglalang*, with company. *Maca*, potential: be able to contrive, or deceive, to scheme, or conspire.

15. LIMBON, (pp.) Noun, procession. Active verb and its infinitive, *ilimbon. manlimbon*. to walk along a route, like along a street, or, from one end to the other, and vice versa. P. 1. past, *Linimbon*, what is paraded through the streets, like a flagellant. P. 3. past, *Linimbunan*, the place. Mi, transitive; Mi, passive. *Maglimbon*, the intent to. P. 3. the place, *Pilimbunan*, or *Pipaglimbunan* (route of the procession). Pi and an. *Limbonlimbon*, and *Mi*, frequentative.
16. LISU. (g.) Active verb, *ilisu*, and its infinitive, *manlisu*, to rehearse, like Christmas carols, or stage play. P.1. that which is rehearsed.
17. LUGUD. (corrid.) Noun, passion, affection, tending to be compassion. Active verb, future, *Lugud*, and its infinitive, *manlugud*, to experience, or practice this passion.
18. LUID. (pp.) Noun, conservation, prolongation. Neutral verb and that of *Ma*, to become conserved, like good lumber, or life, and *Lumuid ca dating suco*, live on till old age. P.1. that which conserved, like life conserved by God.
19. LUMAC. (pp.) Adjective, defeated morally/formally, not like Saul, which means defeated materially. Active verb and its infinitive, *manlumac*, to defeat, overcome, overrule, like a superior insisting his own opinion, although the subject, or inferior has its reasons. P.2. the one overruled, or defeated thus. *Ma*, to become outruled, defeated. *Lumac* is only for the formal. *E ca pailumac quing diablos* / Don't be overcome by the devil / don't give up in the devil / don't let the devil overcome you / defeat you.
20. LUNAS. (pp.) Noun, a small wild bush (*lunas bunduc*), known to be bitter (leaves and fruits); they say that it is an antidote to poison, venom. And from this an antidote against any kind of pain, or sickness, is called *lunas*.

21. LUNUS. (a.) *Maglunus*, with intent, is said of one who purposely turns up in his imagination incidents that move him to compassion, which ordinarily would cause tears to flow, like one who, to move himself to be sorry for his sins, thinks of the goodness of God, and his bad response to such goodness.
22. MALA. (a.,g.) *Magmala*, to work wonders, and from this, to make miracles. P.1. *est illud mirum quod operator*, it is that wonder that is done/worked. *Pagmalan*, P.3. for whom, v.g. for unbelievers, not for believers.
23. MAMBANG. (pp.) Adjective, means an object of great excellence, said of Angels and Saint, and of women, as poets say it, of goddesses, divine deities, like Venus, and in that manner means 'great excellence', a hyperbolic saying about women.
24. PALABUL. (pp.) Adjective, a thing that may be a service, use, or sustenance, subsistence, v. g. God created all these things for the use, service, and sustenance of men.
25. PANAGANO. (pp.) Noun, a dedication, offering it as such. *Managano*, *menagano*, one who offers thus, or dedicates thus. P. 1. That which. P. 3. To whom. This word is rarely used.
26. PANIGAPO. (pp.) Petition, a plea, which is done by invoking those titles, or those things which may oblige them more, or move them to pity/compassion to the petitioner, or the pleader.
27. PINTACASI. (pp.) Adjective, said of patron saints, or of work done with the help of others costing nothing more than praying to them. *Mamintacasi*. Past, *memintacasi*, to invoke, or implore, or ask help in this manner. P. 1. That which is asked. P. 3. *Pinintacasinan*, or, *pemintacasinan*, to whom, like the Saints.
28. PURI. (pp.) Noun, praise, glory, honor and is used to mean virginity, in as much as its loss connotes loss of honor.
29. SAGUINANUN. (pp.) A chant to the moon; such a chant is no longer in use.

30. SALPANTAYA. (pp.) Noun, and its verbal infinitive, *salpantaya*, to believe in, to trust. P. 3. Past, *Silpantayanan*, that which, or in whom. P. 1. The reason, or motive. *Casalpantayanan*, faith, belief in revealed religion, the trust in God.
31. SALUBUNG. (pp.) Neutral verb and its infinitive, to go out to meet, to greet on the road.
32. SAPLALA. (pp.) Synonym of *Bunyi. Masaplala*, abundantly praised. See *Lolao ing masaplala – lang purimo*.
33. SIAC. (a.) Certain dervishes who come from Borneo. It means solely, *Siac a mangbiasa*, wise soothsayers. That is how Pampangos call the persons who know, or reveal, occult things. With that *Siac*, who reveals, or prophesies among them, and who may have come from the devil, they identify him with the prophets of God, like, *I Moises a siac ning Dios*.
34. SISI. (pp.) Noun, repentance, contrition, compunction, retractation, regret, acknowledge error, show sorrow for it.
35. TANTO. (g.) Noun, intention, vow, profession, promise. It is equivalent to a warning, or a command, like what we do between whipping, and whipping on sinners, or on penitents.
36. TAUAG. (pp.) Used as an adjective, *Teuagan*, a godfather, *Maneuagan*, *meneuagan*, to seek a patron for anything. P. 3. *Peneuagan*, one for whom a patron/godparent, or intercessor is sought. *Mipaneuagan*, at one another, v. g. I intercede, or stand as a witness in your wedding today, tomorrow you will do the same with me. Also, *Mitauagan*, those who call each other by the title of godparenthood. *Patauagan*, the spiritual affinity between a child's parents and his godparent.
37. TUNGGAY. (dipht.) Active verb and its infinitive, *manunggay*, to mention be name, this is its concept. We, in Spanish, give it a meaning of saying prayers, leading the prayers, or mentioning names, giving a statement in a dispute, or implicating by name in a quarrel. *Mi*, of competence, those who, in a game, could mention more names, the *matunggay* comes out the winner.

38. YAYA. (pp.) Active verb, *Mamaya, minaya, maya*, or. *Yayaya, inaya, yumaya, manyaya*. to inspire to action, by leadership, like inciting the people to work. P. 1. One who is incited, or animated to act thus like a man, or a horse in order to walk. *M/*, *miyaya*, with company, to become animated or moved, like to row the boat. See *Yagyag*.
39. YATO. (pp.) Noun, the totality of the world, *meto yatu, ding tauong metoyato*
40. YAUAD. (pc.) Abstract, begging, petition. Active verb, with its two conjugations, *mauad. iyauad.* and infinitive, *Mañiauad*, to beg, to ask for, to petition P. 1. by whom. P. 2. what is begged, or asked for. P. 3. to whom. One, or the other counterpoint of the letters, *Yaduan. Mi*, one to the other. *Maca*, of perfecting. *Macapaniauad, macayauad.*

APENDIKS B. Mga Salitang Kapampangan na Patungkol sa mga Matatandang Paniniwala sa mga Masasamang Elemento, Pamahiin, Sumpa, at Patay

1. ASUANG. (pc.) Believed to be a man who anoints his body with oil and who flies, and on coming upon a pregnant woman pulls out the fetus in her womb and takes it away; it seems to be a bogey for children, or a legendary monster.
2. ASUG. (corrid.) Stricken with a bad disposition. *Manasug, menasug*, one who afflicts another with such bad disposition by taking a fancy on his face, then upon turning away, the afflicted one (*meyasug*, from the neutral verb of *Ma*, regular) begins to sweat profusely. *Pangayasug*, this affliction, which usually is belly pain, may also be caused by the vapors emitted by the ground (*alimum*). It is said that when one is afflicted with this by another, he is cured by rubbing, or mopping him with the clothes of the one who somehow has “bewitched” him.
3. LAMAY. (dipht.) Neutral verb and *Maglamay*, to keep watch/vigil at night, to stay awake at night to work. P. 3. past, *Lemayan*, or *piglamayan*, the object of the vigil, or the work done throughout the night, or late at night. P. 1. *Ding tauo Hang ilamay quing galauan*. It is people who stay up awake for an activity or for the task.
4. MANTALA. (g.) Noun, Superstition, vain observance. *Magmantala*, to observe vainly: to believe in such things. P. 3. *Pagmantalan, pigmantalan*, that which, the superstition.
5. MANÑYAS. (cor.) *Mamanñyas, memañyas*, one who dies suddenly, becoming stiff. *Memanñyas*, a horrible malediction.
6. PAMALLYAN. (pp.) Adjective, said of vain observances, or superstitions. Active verb, *Mamallyan, memallyan*, the augurer, or who practices such things. P. 1. Past, *Pemallyan*, that which P. 3. The place, like a post of a house, which has to be changed for having a snake, lest the owner of the house would die. *Mag*, to use the superstitions, or to exercise this bad task, or most evil belief.
7. PAPA. (g.) Adjective, disgraced, or accursed in punishment for ingratitude. *Ma*, neutral, to become such, like one who suffers great failures, or sickness, for having laid his hands on his parents.
8. PATIANAC. (pp.) Noun, small dwarfs, like pygmies.

9. PATNUGUT. (pp.) Active verb and its infinitive, *matnugut*, to accompany out of courtesy, like attending a funeral, or one who is binding farewell, go with him, assisting him to the stairs, or door, if you go with him up to a quarter of a league that is *patnubay*. P. 1. The accompanied one, like a deceased, or a guest.
10. SALAUT. (pc.) Noun, grapnel, a long pole with hook(s) at the top. *Ing magdalan salaut*, said of Death, because it is depicted as carrying a big scythe.
11. SAMBITAN. (pp.) Neutral verb and its infinitive, *manyambitan*, to lament, to mourn the dead, recounting his valour, bravery, his prowess in battle. P. 1. What is mentioned/lamented. P. 3. By whom.
12. TAGUIBULAG. (pp.) A thing that deceives the eye vision, like a thing made to appear by white magic, or black magic.
13. TAGULELAY. (dipht.) Noun, the chant of lamentation during their funerals, or burials, relating the bravery, valour of deceased.
14. TIGBALANG. (pp.) Mountain elf/goblin that has grown into a giant, with hooves of horses; a man who sees it first becomes mad; but on the contrary, and on this tone they add a thousand lies.
15. UCLUB. (pp.) *Ucluban*. A witch, wizard, enchanter, a sorcerer; practitioner of black magic.
16. UPUNG. (pp.) Means that ceremony performed by those who come on the third day to the house of the deceased.
17. USTUANG. (cor.) a sorcerer. They say that he glows at night/comes out at night.

APENDIKS C. Mga Salitang Kapampangan na Patungkol sa mga Bagay o Kultura na Makikita sa Loob at Labas ng Simbahan

1. AD-DUANG. (cor.) Root m. Active verb, / *Dad-duang, din-nuang, dun-nuang*, to extend the hand to give or receive something. P. 1. Regular, / *irad-duang, din-nuang, id-duang*. That which is given by one who extends his hand to the hand of another. P. 2. As usual, / *Dad-duangan, din-nuangan, dun-nuangan*, one who receives from the hand of another, by extending his. P. 3. As usual, / *Dad-duangan an, din-nuanganan, dunnuanganan*. The place or the person to whom. Infinitive: *Manad-duang*, like one who goes giving alms. *Pirad-duangan*, one who goes hand in hand, *Mi*, adinvicem, *Mi*, with company. *Mirad-duang*; companion, *cad-duang*; *maquid-duang*, to ask from the hand of another; *Pepaquid-duang*, what is requested in asking thus. Also, to one who does not help in the work, they say, *Ecamaquiduangman*. *Ebisang maquiduang sabi caco*. He does not like us to speak (to one another). *Paquid-duangananacón sabi*, etc, he engages me in conversation
2. ALIBAB. sic (BALIBAD). (pp.) Active verb and its infinitive, *malibad. ibalibad*. to tie around the face, like the face covering of penitents during Holy Week. Transitively it is said of the snake that coils itself around something. P. 2. past, *belibaran*, the object around which it coils. Also, Noun, needle work badly done by an apprentice, *balibaranmoya*.
3. DAMAY. (dipht.) Adjective, sharing or participating in a work, and also the work participated in (take part in task, and the part contributed to the task). Neutral verb, *dumame*. one who voluntarily participates in a task. P. 1. the one who is involved, or made to share, v. g. They punish Pablo, so: *Ir amere y Pedro*, Pedro is made to share in the punishment. Also, if a friend, v. g. is worried about some task. He is told by way of consoling him, *lrame co queca ing anggan atio caco, pati biye co*, I shall risk for you all that I have including my life. And in this case the nuance can be understood, to put to risk my property and my life on your behalf. P. 3. past. *Demayan*, to whom one condoles, v. g. *lean demayan co quing lasa*, or for whom, as in the example given. The friend who is worried or afflicted. *Iyang demayan co quing anggan bandi co pati biye co*. What is shared with another is *Damay*, v. g. *Ing lasa iyon dameco queya*. It is the suffering that I shall share with him. Now you shall understand, *Quing icapibabata quing sabian camuran, damemi cang Cristong Guinu mi*. By accepting/suffering all humiliations, that is our share (compassion) in Christ Our Lord. *Mi*, with company with all its variations, those sharing, either in the bad alone or in the good and the bad, but not in the good alone. *Mi*, transitive, *Mi*, passive; mode of *Mi*, *manga*. Note well,

there is no adequate equivalent in Spanish to this root. *Miraramay*, friends sharing together, sorrows or good things/favors.

4. LAÑYA (pp.) Noun, Oil of sesame. Active verb and its infinitive, *manlanya*, to anoint: the verb is also reciprocal. P. 1. past, *Liñya*, the oil. P. 3. Past, *Liñyan*, the anointed. *Lañyan*, the Holy Anointing.
5. LIUAT. (pc.) Active verb, *iliuat*, and its infinitive, *manliuat*, to tilt to one side, like banga (jug/jar) to draw water from it. P.1. past, *Liniuat*, the banga, or the flask, that is tilted thus. And for whom. P.3. past, *Liniuatan*, the vessel, or pitcher from which water, or wine is draw for drinking.
6. LUPUNG. (pp.) Active verb. It is said of one who comes to join others, v. p. there are four of us, another comes, this one is *lulupung*. P. 3. Past, *lipungan*, the ones to whom one comes to join, as in a junta, or council. *Mi*, with company, those who are joined at a meeting, like in a religious chapter, or in a conversation, said solely in relation to talking together and no more; do not confuse it with *Polong*.
7. LUQUIB. (pp.) Noun, a cave in rocks, a hollow, including one that is in a large piece of timber. Active verb, *iluquib*, and its infinitive, *manluquib*, to carve it. Its infinitive is also that of surveying the hollows/caves, like what a hunter does. P. 2. that which is made concave or hollow, like a niche / a recess. *Maca*, become / or be put into it, like a penitent staying in a cave, of a Saint's image in its niche.
8. PATDA. Active verb, *ipatda*, and its infinitive, *mamatda*, to stick with paste, like a piece of paper on the church door.
9. PALASPAS. (pp.) Noun, coconut palm leaves. Also, active verb and its infinitive, *mamalaspas*, to cut the branches, which hinder passage along the road.
10. PANALANGIN. (pp.) Noun, a prayer, like the Our Father.
11. PANGAD-DIY. (cor.) Prayer. *Mangad-diy*, to recite a prayer. P. 1. For whom. P. 2. The prayer recited, like the Rosary.
12. PUSAN. (pp.) Active verb, *pupusan*, *mamusan*, to carry on the shoulders.
13. SICLAUD. (pp.) Neutral verb and its infinitive, *manyiclaud*. P. 1. Past, *siniclaud*, the cause or motive. P. 3. Past, *siniclauran*, the place of the object. *Macasicalaud*, kneeling down, be one one's knees. *Pasisiclaud co quing guinoo*, kneel down when the Lord, or master is passing by.
14. SID-DUAN. (cor.) Noun, the part that is more upright, contrary to *Diquing*. In the church, the presbytery, or area around the main altar.

15. SIMBA. (pp.) Neutral verb and its infinitive, *Imaquipagsimba*, to hear mass. P. I. Past, *sinimba*. *Ipaquipagsimba*, the day that one is brought along to hear mass, like the child.
16. TALAY. (dipht.) Noun, an old bell with high pitched sound.
17. TAMPAYAC. (pp.) Noun, a small jar, or small bottle/cruet, used for fragrant oils/ointments.
18. TILTIL. (pp.) Active verb and its infinitive, *manitil*, to dip lightly, like one who dips his fingers in holy water.

APENDIKS D. Mga Salitang Kapampangan na Patungkol sa Pagkakasala o Paggawa ng Kasalanan

1. AYAO. (pp.) Root m. active verb and its infinitive, *manayao*. to grab and snatch things from one another. P. 1. the motive. P. 2. that which is snatched thus. *Mi*, of competence, endeavoring to be the first, like when there are many wishing to go to confession. *Cayayao*, the competitor. P. 2. *Piyayauan*, *Piyayao*. Also, *Manğayao*, *mengayao*, to go out to kill, like, the negroes. Also, *Manğayao a calmang daratang*. Fate coming stealthily.
2. ALIT. (pp.) Cunning scheme to deceive, like that of the devil, *Pialitan*, *pialit*, the deceived one; *Pamialit*, *pemialit*, the schemes, like, temptations. P. 3. *Pamialitan* or *pamilaitnan*, the deceiver. *Mi*, active, keep on being deceived. P. 1. *Iyayalit*, *inalit*, *yalit*, that with which. *Cayalitan*, abstract. *Pangayalit*, like, *panga pialit*, the manner of deceiving. Neutral verb of *Ma*, or *mapialit*, *mepialit*, become deceived, suffer temptation.
3. BANTALA. (g. and a.) *Mantalâ'*, future tense, Neutral verb, *Magbantala*, to do something in the manner of the devil (diabolical). *Pagbantalan*, what is done in this manner, it is rarely used. Sometimes you hear it in the comedias.
4. DAUAC. (pc.) Noun, evil, or, *Carauacan*. Adi. *Marauac*, bad, or evil. Neutral verb and that of *Ma*, become bad, be evil. Physical or moral evil. P. 1. past, *Deuac*, made bad, a bad object, like a figure or aspect of the devil. And the same for the P. 2. past, *deuac*. *Ica* and *Maca*, the cause of being bad, or becoming bad or ugly.
5. LIBAC. (corrid.) Noun, vituperation, reproaches, backbiting, opposite of *Puri*, praising. Active verb and its infinitive, *manlibac*. to vituperate, to criticize, to chide the deeds or words of another. To blame them. P. 1. the motive, or mistakes/ defects. P. 2. past, *Libac*, the vituperated one.
6. LILO. (pp.) Adjective, traitor, betrayer, like Judas. *Maglilo*, to commit treason, treachery, disloyalty, faithlessness. P. 3. *Magliluan*, against whom. *Capagliluan*, abstract. *Ma*, *maglilo*, and its infinitive, *Mipaglilo*, with company.
7. LINGASNGAS. (pp.) Noun, trouble, headache, basagulo. Neutral verb and that of *Ma*, to become annoyed, disturbed, pressured by so many headaches, like if one is laughing, another is crying, or one is asking for a loan, or like the head of a confessor during the season of Lent, who goes out of the confessional how many times, only God

knows: all of these are *lingasngas*. P. 1. that with which one is easily annoyed, even by trifles, or by shouting that goes around him. P. 2. at whom he is annoyed, or by whom he is troubled. *Palingasngasan*, the annoyed one. *Ica*, and *Maca*, the cause.

8. SACDAPUL. (pp.) Used as a grave malediction: *Ingmesacdapul*, or, *mesacdapul* may you be consumed by fire; may you turn into ashes; may you vanish entirely.
9. SALA. (pp.) Noun, fault, sin, offense with malice, or without malice, v. g. sin is *sala quing Dios*, the action of some, if out of malice, is a fault or offense against the offended party, at other times without any malice in the action it is taken as an offense by the offended, and thus it is *sala quing lubna*.
10. TAGCO. (pp.) Active verb and its infinitive, *managco*, to wish, or desire that evil befall a person. P. 1. Past, against whom. *Mi*, transitive; *Mi*, passive. *Mi*, neutral, with its P. 3. of *Ca*, the harm or misfortune which one encountered, or happened to him.
11. TUCSO. (pp.) Noun, temptation, provocation to evil. Active verb and its infinitive, *manucso*, to attempt.
12. UPLAY. (dipht.) Noun, bewitchment, enchantment. Active verb, *manuplay*, and its infinitive, to bewitch, to enchant, like those who cause a dense smoke in order to steal.